

*“Soo de nutticheydt
der Kercken vereyschet...”*

Motieven achter kerkordelijke herziening

F.J. Bakker (13070)

Prof. Dr. C. van den Broeke

20-04-2022

Woord vooraf

Mijn dank gaat uit naar mijn begeleider, prof. dr. Leon van den Broeke, die mij met zijn aanstekelijke enthousiasme, werkkraft, en kennis inspireert om te blijven houden van het kerkrecht; meezeer Kasper de Graaf die ik zeer erkentelijk ben voor de gedane arbeid; mijn vrouw, die tijdens het avondeten gedwongen werd te luisteren naar kerkrechtelijke artikelen en geschiedenissen die haar niet interesseren en bovendien niets te zeggen hebben; en bovenal aan de HEERE, Die krachten geeft en Die Zijn kerk door alle ruwe stormen bewaart.

Speciaal moet de muziek van Bach en Leonard Cohen genoemd worden. Zij hebben me door het schrijven van deze scriptie gesleept. Op de zoete tonen van de Johannes-Passion werd ik geïnspireerd door het geloof en de daadkracht van de vaders, en heb ik diepe eerbied geleerd voor hun overtuiging en bereidheid alles te geven voor de gereformeerde kerken in Nederland.

Vanuit de kerkgeschiedenis, maar ook vanuit het kerkrecht, blijft het een wonder dat de kerk al zo lange tijd bestaan heeft. God werkt door mensen die alles maar blijven verzondigen, maar desondanks bewaart Hij Zijn kerk en geeft Hij soms zelfs overvloedige vruchten van genade. Hem zij alle lof en eer.

Maar wat klaag ik, HEER' der heren?

Mijn begeren

Is voor U, in al mijn leed,

Met mijn zuchten en mijn zorgen,

Niet verborgen;

Daar Gij alles ziet en weet.

Ps. 38:9 (1773)

Inleiding

Naar verwachting zal in 2023 de fusie plaatsvinden van de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt en de Nederlands Gereformeerde Kerken. Voor die ene kerk die dan ontstaat wordt aan een conceptkerkorde gewerkt. Dat is logisch, want met welke kerkorde moeten de verenigde kerken anders verder? Het opstellen van een nieuwe kerkorde roept wel vragen op naar de motieven om tot wijziging van (een deel van) een kerkorde te komen. Waarom wordt er besloten zoals er besloten wordt en welke processen, gedachten, en ideeën liggen er achter de totstandkoming van een nieuwe of herziene tekst?

2023 is echter niet het enige jaar waarop een fusie van twee kerken plaatsvindt. Al eerder kwamen er twee of meer kerken bij elkaar. De fusiekerk moest ook toen een kerkorde hebben. En al jaren vinden er veranderingen plaats in de tekst van kerkorden. Revisies, wijzigingen, aanpassingen, allerlei veranderingen en soms zelfs herzieningen van hele artikelen of hoofdstukken.¹

Omdat dit onderzoek uiteindelijk toegespitst is op de conceptkerkorde 2023 van de fusiekerk GKv/NGK,² en daarvoor de voorgeschiedenis van beide kerken onderzoekt vanaf de Vereniging van 1892 en het verdere vervolg daarop met de grote kerkrechtelijke wijzigingen in 1905, 1944, 1959, 1967, 1978, 2014, 2017, moet de kerkordelijke ontwikkeling in andere kerkverbanden die (een deel van) hun kerkhistorische wortels vinden in dezelfde gebeurtenissen als de GKv en de NGK buiten beschouwing blijven. Hiermee suggereert dit onderzoek niet dat alleen de GKv en de NGK de ware kerkrechtelijke erfgenamen zijn van de reformatorische traditie in Nederland.

Onderzoek naar de motieven achter kerkorden biedt inzicht in de aard van de gereformeerde kerk en haar recht; zoals ook uit dit onderzoek zal blijken geven in het verleden uitgezette

¹ Vanaf nu zal in deze scriptie de term 'herziening' gebruikt worden om een hernieuwde bezinning op dezelfde kerkorde aan te duiden. Herziening wordt dan in lijn van het Van Dale Groot Woordenboek van de Nederlandse Taal gebruikt als een nauwkeurig overzien, teneinde fouten te ontdekken en die te verbeteren; nodige veranderingen en wijzigingen aanbrengen. Het gaat dan dus specifiek om een verbeterde versie van een kerkorde. In de wereldlijke rechtspraak zijn de twee begrippen herziening en revisie vrijwel synoniem. De voorkeur gaat in deze scriptie naar de term herziening uit, om de mechanische connotatie van revisie te vermijden. Voor een geheel nieuw product wordt de term 'complete herziening' of een variant daarop gebruikt.

² De naam van het te vormen kerkverband is vastgesteld op Nederlandse Gereformeerde Kerken (niet te verwarren met de in 1967 ontstane Nederlands Gereformeerde Kerken). Daar dit echter verwarring oplevert omdat de NGK 1967 nog bestaat, wordt in deze scriptie de conceptkerkorde met het jaar van de te verwachten van kracht wordende daarvan weergegeven. Ook de naam van de fusiekerk zal niet met de tot stand te komen afkorting NGK geschieden, maar wordt met de huidige stand van zaken weergegeven: "GKv/NGK".

lijnen nog kleur aan het contemporaine gereformeerde kerkrechtelijke denken. Bovendien kan onderzoek naar het verleden helder maken wat van het verleden terugkeert in het heden, in de kerkorden van de verschillende kerkgenootschappen, in het bijzonder die van de GKv, en in het Akkoord Kerkelijk Samenleven (AKS) van de NGK – over de verhouding daarvan tot een kerkorde volgt meer in het betreffende hoofdstuk. Deze scriptie beoogt inzichtelijk te maken op basis van welke motieven en overwegingen synodes in het verleden kwamen tot (complete) herziening van een kerkorde. De inzichten die dit onderzoek biedt worden vervolgens operatief gemaakt in de vraag naar de duiding daarvan.

De hoofdvraag van dit onderzoek luidt: "Hoe is de aard van de motieven om tot kerkordelijke herziening te komen in de geschiedenis van de GKv en de NGK in de globale 20^e eeuw te duiden?"

Deze scriptie zal aanvangen met een korte bezinning op de rol en het nut van kerkrecht en de kerkorde. Die twee begrippen zijn geen synoniemen van elkaar, maar liggen in elkaars verlengde, omdat een kerkorde voortvloeit uit een proces van kerkrechtelijke bezinning. Na de bezinning op die twee, volgt deze scriptie de gebeurtenissen die, direct of indirect, geleid hebben tot (complete) herziening van een kerkorde. De gereformeerde kerkordelijke ontwikkeling in het kort vormt de route tot de bespreking van de verschillende motieven, voor zover die te achterhalen zijn. Deze moeten wel in de toenmalige context worden geplaatst – sociaal-maatschappelijke ontwikkelingen droegen bij of speelden door in kerkelijke en kerkordelijke discussies. Zo wordt duidelijk op basis van welke criteria synodes tot afwijzing dan wel acceptatie van de voorgestelde herziening kwam.

Daarvoor gaat dit onderzoek eerst terug naar de wortels van het gereformeerde kerkrecht: de synoden van Emden 1571 en Dordrecht 1618-1619. Zonder deze twee synoden zijn de latere synoden niet in hun context te begrijpen. Vervolgens volgt dit onderzoek de grote kerkordelijke ontwikkelingen in de geschiedenis van de GKv/NGK in de globale 20^e eeuw: de grote kerkordelijke herzieningen worden op motieven onderzocht. De spits ligt daarbij op het kerkrechtelijke aspect en de relevante historische ontwikkelingen en niet zozeer op een volledige weergave van het gebeurde.

De lijnen die uit het eerste deel van het onderzoek naar voren komen, bieden niet alleen inzicht in de aard van de gereformeerde kerk en haar recht, maar bieden aanknopingspunten

voor het hedendaagse kerkrecht om zich te verhouden tot het verleden. De opstellers van de conceptkerkorde 2023 voor de fusiekerk GKv/NGK laten via een brief aan alle kerkraden weten dat zij een "een actuele kerkorde vanuit oude principes"³ willen schrijven. Maar op welke manier gaat dat en waarom is dat belangrijk?

De onderzoeksopzet is als volgt. Zoals hierboven al is aangegeven, is de hoofdvraag: "Hoe is de aard van de motieven om tot kerkordelijke herziening te komen in de geschiedenis van de GKv en de NGK in de globale 20^e eeuw te duiden?"

De deelvragen die afgeleid kunnen worden van de hoofdvraag zijn:

1. Waarom heeft de kerk een kerkorde nodig?
2. Wat is de rol van de synodes van Emden 1571 en Dordrecht 1618-1619 in het gereformeerde kerkrecht en welke lijnen zetten zij uit?
3. Hoe verhouden de Vereniging van 1892 en de aanverwante kerkordelijke herzieningen zich tot het hedendaagse kerkrecht en welke lijnen zetten zij uit en/of door?
4. Welke historische ontwikkelingen hebben geleid tot de Vrijmaking van 1944 en wat is hun kerkrechtelijke belang?
5. Welke motieven lagen er achter de kerkordelijke herziening van 1951?
6. Wat is de kerkrechtelijke betekenis van het AKS van de NGK?
7. Welke motieven lagen er achter de vrijgemaakte herzieningen vanaf 1978 en wat is hun belang?
8. Welke motieven liggen er achter de conceptkerkorde 2023 en hoe verhouden die zich tot het verleden?
9. Conclusie

De bronnen voor het onderzoek naar de deelvragen betreffen voornamelijk de synodale acta, adviezen van commissies, notulen of rapporten van deputaten, de onderscheidene kerkorden in verschillende stadia van hun ontwerp, en kerkhistorisch onderzoek naar de gebeurtenissen.

³ Brief vervolgtraject conceptkerkorde. <https://onderwegnaar1kerk.nl/brief-vervolgtraject-concept-kerkorde/> [laatst geraadpleegd op 12-01-2022].

Op het moment dat dit onderzoek afgesloten is, is de conceptkerkorde 2023 vastgesteld in eerste lezing. Dit onderzoek beperkt zich dan ook tot lezing daarvan. De hoop en bede van de auteur is dat deze scriptie bij mag dragen aan de goede orde in- en de opbouw van het Koninkrijk van God.

Inhoud

Woord vooraf	3
Inleiding	4
"Laat alle dingen eerlijk en met orde geschieden"	11
Wat is kerkrecht en wat doet het?	12
Wat is (het doel van) een kerkorde?	15
Schrift, confessie, en kerkorde	16
Wanneer mag of moet een kerkorde herzien of veranderd worden?	20
Conclusie	23
"Gheen Kercke sal over een ander Kercke..."	24
Wat is het belang van het Convent van Wezel?	24
Wat gebeurde er op de synode van Emden?	26
Historisch overzicht van de synode van Emden	26
Inhoudelijk overzicht van de synode van Emden	28
De <i>Ordonnances Ecclésiastiques</i>	31
Wat is de betekenis van de synode van Dordt?	32
De totstandkoming van de Dordtse Kerkorde	34
De inhoud van de Dordtse Kerkorde	35
Conclusie	39
Niet naar Ulrum, niet naar Amsterdam, maar samen naar Dordt	40
Het Algemeen Reglement van 1816	40
Afscheiding en Doleantie	42
De kerkorde van 1896	43
Doleantiekerkrecht	44
Toch naar Dordt	45
De verwerking van Dordt	47
De herziening van 1905	48
De veronderstelde wedergeboorte	48
De herziene kerkorde 1905	50
Conclusie	53
Artikel 31 en het 'tenzij...'	54
De aanloop naar de Vrijmaking	54
Theologische ontwikkelingen	54
Kerkrechtelijke ontwikkelingen	55
Cultuur-maatschappelijke ontwikkelingen	57
De Vrijmaking zelf	58

De kerkorde.....	60
Conclusie.....	61
Het einde van de heerschappij.....	62
Conclusie.....	64
Het Akkoord Kerkelijk Samenleven	65
Het ontstaan van de NGK	65
Synodocratie of dominocratie?	67
het klimaat van het absolute	68
De 'Open Brief'	68
Het AKS 1982.....	69
Conclusie.....	71
Het recht volgt het leven?	72
Deputaten Kerkorde.....	72
Deputaten Kerkorde 1972.....	72
Deputaten Kerkorde 1975.....	73
De synode van 1978	74
Conclusie.....	76
De vrouw in het ambt	77
De kerkordelijke ontwikkelingen voor en in 2014	77
De werkorden	79
De kerkordelijke ontwikkelingen van 2017.....	82
Conclusie.....	82
De conceptkerkorde 2023.....	85
Het proces.....	85
De inhoud.....	86
De ambten en de meerdere vergaderingen.....	87
De leer en de plaatselijke vrijheid.....	88
Conclusie.....	88
Conclusie	91
Welke motieven zijn er en wat is hun aard?.....	91
Hoe zijn die te duiden?.....	91
Verder onderzoek en aanbevelingen	94
Literatuur	95
Primaire bronnen.....	95
Websites	96
Artikelen	97

Boeken..... 98

“Laat alle dingen eerlijk en met orde geschieden”

De titel van dit hoofdstuk is ontleend aan 1 Kor. 14:40 en laat al iets zien van het doel van kerkrecht en kerkorde. Ten minste, zo luidt de exegese van die kerken die een kerkorde hebben. Maar waarom heeft de kerk eigenlijk een kerkorde? Voor de vraag naar een eventuele herziening van een kerkorde aan bod kan komen, en voordat er gekeken kan worden naar de manier waarop deze vraag in de geschiedenis van de gereformeerde kerken invulling heeft gekregen, moet gekeken worden naar wat een kerkorde is en waarom een kerk een kerkorde heeft. Daarvoor is de vraag naar wat het kerkrecht zelf is relevant. Het antwoord hierop zal voornamelijk een binnenkerkelijk perspectief betreffen. Het kerkrecht werkt ook naar buiten: het regelt de verhouding tussen kerk en staat, het functioneert als ‘statuut’ van de gemeente op basis waarvan de wereldlijke rechter ook zijn uitspraken doet, het verdeelt en conditioneert macht zodat ook naar buiten duidelijk is waar verantwoordelijkheid ligt.⁴

De vraag naar de noodzaak van kerkrecht en een kerkorde wordt niet door alle christenen en zelfs niet door alle gereformeerden eensluidend beantwoord.⁵ Omdat echter een ruime bespreking van de verschillende visies op het kerkrecht en een kerkorde buiten de scopus van dit onderzoek vallen, zal deze scriptie zich beperken tot een bespreking van de gangbare gereformeerde opvatting. Het gereformeerde kerkrecht gaat niet uit van een antithese tussen Geest en orde. Dat het gereformeerde kerkrecht rekening houdt met het werk van de Geest zorgt er wel voor dat gereformeerde kerken elkaar in principe alleen in het essentiële binden en er ook principiële ruimte open wordt gelaten voor het werk van de Geest.⁶ Gereformeerd kerkrecht leeft van genade, maar leeft onder de zonde.⁷

⁴ Deze scriptie opereert voornamelijk in een binnenkerkelijk perspectief. Pas in latere kerkorden is de kerkelijke en wereldlijke rechtsgang verhelderd, en heeft de werking van de kerkorde naar buiten meer gestalte gekregen.

⁵ Cf. Roy du Plooy, D., le, “The Foundation and Relevance of Reformed Church Polity as a Theological Science” in: Koffeman, L.J. & Smit, J. (Eds.), *Protestant Church Polity in Changing Contexts II. Case Studies. Proceedings of the International Conference, Utrecht, The Netherlands, 7-10 November, 2011* (Zürich: LIT, 2014), 1-20. Cf. de verschillende bijdragen in Broeke, C. van den & Schaeffer, J.H.F. (Red.), *Geest of Recht? Kerkrecht tussen ideaal en werkelijkheid* (Kampen: Summum, 2019).

⁶ Cf. Convent Wezel 1571 cap. I, 9. Cf. Selderhuis, H.J. (red.), *Handboek Gereformeerd Kerkrecht* (Heerenveen: Groen, 2019), 26-27.

⁷ Cf. Selderhuis, H.J. (red.), *Handboek*, 24-26.

Wat is kerkrecht en wat doet het?

De vraag naar het wezen van een kerkorde, begint met de vraag naar het wezen van het kerkrecht. Immers, een kerkorde is 'slechts' in een zinnig formaat gestopt kerkrecht. "Kerkrecht beschrijft hoe het geregeld moet worden en een kerkorde hoe het geregeld is."⁸ Een kerkorde staat dus niet op zichzelf, maar vloeit voort uit een proces van kerkrechtelijke bezinning.

Het kerkrecht is, naar G. Voetius, de 'heilige wetenschap om de zichtbare kerk te regeren'.⁹ Heilig, dat wil zeggen: apart gezet. En inderdaad is kerkrecht een aparte tak van wetenschap in de theologische encyclopedie. Het kerkrecht is geheel eigensoortig. Kerkrecht is wel een bepaald type recht, maar het is een type recht *sui generis*. Dat heeft ook te maken met haar doel. Het is geen publiekrecht en geen privaatrecht, maar het heeft een godsdienstige en kerkelijke aard. Het is recht dat gebonden is door een hogere norm, door de Heilige Schrift. De kerk als *creatura Verbi* is haar speelruimte, omdat het kerkrecht alleen daar kan zijn waar zij in overeenstemming met de leer van de kerk en in dienst aan een rechtvaardige God tot eer van God en tot redding van mensen haar werk kan doen.¹⁰ De theologische discipline van het kerkrecht systematiseert, analyseert, evalueert, en ontwikkelt regels binnen een kerkverband, maar ook met betrekking tot de band van de kerken naar buiten (naar elkaar, naar andere kerken, en naar de overheid), en doet dit vanuit ecclesiologisch perspectief.¹¹ En dit betreft de zichtbare kerk, dat wil zeggen de kerk naar haar objectieve gestalte.¹²

De wetenschappelijke discipline van het kerkrecht richt zich op de normen van hoe het er in de kerk aan toe zou moeten gaan. Daarbij maakt een gereformeerde kerk hoofdzakelijk gebruik van de Bijbel als het Woord van God, de gereformeerde belijdenissen, en de besluiten van kerkelijke vergaderingen. Die staan niet op gelijke voet: in de gereformeerde kerken is alleen de Heilige Schrift de norm, terwijl de gereformeerde belijdenissen functioneren als een genormeerde norm: *norma normans* en *norma normata*. De Schrift is de regel, en alle andere regels worden daardoor geregeerd. Bij het kerkrecht hoort, zoals ook in deze scriptie het geval

⁸ Selderhuis, H.J. (red.), *Handboek*, 11.

⁹ Rutgers, F.L. (ed.), *Gisberti Voetii. Tractatus Selecti de Politica Ecclesiastica I* (Amsterdam: Kruyt, 1885), 6.

¹⁰ Pel, P., "Kerk en recht: Contradictie of synthese?" in: Broeke, C. van den, *Geest of Recht*, 35-54, 51.

¹¹ Cf. Koffeman, L.J., *In Order to Serve: an Ecumenical Introduction to Church Polity* (Zürich: LIT, 2014), 3.

¹² Cf. Bouwman, H., *Gereformeerd Kerkrecht I* (Kampen: Kok, 1928), 1, 10, 233.

is, het onderzoek naar wat er in het verleden gebeurd is: de kerkgeschiedenis en daarmee de geschiedenis van het kerkrecht.¹³

Kerkrecht is dienstbaar aan de verkondiging van het Evangelie van Jezus Christus, maar staat tegelijkertijd volop in deze wereld. Als alles 'eerlijk en met orde' geschiedt, is er rust om het Evangelie te verkondigen en te belichamen. Net als de kerk is het kerkrecht vooralsnog burger in twee werelden en het kerkrecht heeft in die spanning haar plek: het slaat een brug tussen het wereldlijke- en het geestelijke recht – in allerlei vormen.¹⁴ Kerkrecht behoort tot het zijn van de kerk, omdat de kerk niet zonder de functie van het kerkrecht als kerk kan functioneren: het kerkrecht zet de kerk stil bij haar taak als lichtend licht en zoutend zout, het maakt helder hoe het er in de kerk aan toe zou moeten gaan, en daardoor ook hoe de kerk functioneert naar buiten, in de *Missio Dei*, en draagt zorg voor recht en gerechtigheid.¹⁵

De taak van het kerkrecht klinkt heel simpel. Zij moet het gemeentelijke leven bevorderen, de kerk mede opbouwen, en de eer van God dienen. Het kerkrecht staat in de grote opdracht van de kerk om het Evangelie te verkondigen en is daaraan dienstbaar – meer nog, draagt aan die opdracht haar eigen steentje bij.¹⁶ Het kerkrecht vertrekt niet in het juridische aspect, maar is gegrond in en door het Woord van God, de Bijbel. De Heilige Geest en de manier waarop Hij de nieuwe gemeenschap van de uitverkorenen in Christus vormt en leidt heeft ook hier een ontdekkende rol. Omdat de centrale praktijk van de kerk, geleid door de Heilige Geest, de eredienst is, is kerkrecht ook liturgisch van aard.¹⁷ Het bedrijven van kerkrecht kan alleen in vertrouwen op het werk van de Heilige Geest, in een gemeenschap die door Die Geest vooral (op)gebouwd wordt in de dienst van Woord en sacrament. Liturgie als centrale praktijk in het geleefde geloof van de kerk zorgt ervoor dat liturgie ook centraal staat in het

¹³ Cf. Bouwman, H., *Gereformeerd Kerkrecht I*, 15-31. Hij spreekt van fundamentele, historische, en praktische bronnen voor het kerkrecht. Die zijn allemaal voorwerp van onderzoek, maar fungeren ook als kerkrechtelijke input.

¹⁴ Cf. Selderhuis, H.J. (red.), *Handboek*, 29.

¹⁵ Broeke, C. van den, "Het recht volgt het leven? Van wetboek en kerkorde naar kunstwerk en liedboek," in: Broeke, C. van den, *Geest of Recht?*, 95-112, 100.

¹⁶ Cf. Broeke, C. van den, "Het recht volgt het leven?", 107.

¹⁷ Cf. Koffeman, L.J., *In Order to Serve*, 80-90, 233. Meerdere accentueringen zijn mogelijk. Omdat gereformeerd kerkrecht valt in het presbyteriaal-synodale systeem en sterk de nadruk legt op de ambten, zou gereformeerd kerkrecht ook 'ambtelijk kerkrecht' genoemd kunnen worden. Kerkrecht kan ook getypeerd worden als 'avondmaalsrecht'. Omdat deze aspecten echter samenkomen in het vieren van de gemeente in haar centrale praktijk tijdens de eredienst, wordt in dit onderzoek de voorkeur gegeven aan de liturgische typering. Zo dient de kerkorde (en daarvóór al het kerkrecht) ook de bredere lofzang op God, omdat liturgie niet één aspect van het christelijke leven omvat, maar alle aspecten – zij het met haar spits in de zondagse eredienst.

kerkrecht. Kerkelijk recht is liturgisch recht, omdat de centrale praktijk van de kerk de aanbidding van de Drie-Enige God en de samenroeping van de gemeente als kudde van Christus is. In de eredienst wordt zichtbaar wat we bedoelen met de ecclesiologische 'Christocratie', met het *creatura Verbi*. Vanuit de liturgie lopen de lijnen ook naar 'buiten': de *Missio Dei*, de verhouding van kerk en staat, de roeping in de samenleving.¹⁸

Het is belangrijk om te blijven zien dat de kerk *creatura Verbi* is, niet *creatura fidelium*. De kerk bestaat per gratie van de Koning der Kerk en door Zijn Woord. Dat maakt de dingen lastiger: het lidmaatschap is vrijwillig, maar de ecclesiologie stelt menselijke autonomie niet centraal. Het kerkrecht staat ten dienste van het Woord, maar komt daar zelf niet in voor. Om de zaken nog ingewikkelder te maken moet het kerkrecht zich confronteren met de gevolgen van de zonde, terwijl het ook zelf onder de zonde is. Redelijkheid en billijkheid zijn in dit opzicht belangrijk, omdat die voorkomen dat het kerkrecht zich verliest in het ecclesiologisch ideaaltipe.¹⁹ Het kerkrecht bevindt zich in de spanning tussen zondeval en verlossing, zonder daartussen te schipperen. De bekeerde mens is *simul iustus et peccator*.²⁰

Zowel kerkrecht als kerkorde moeten gedragen worden door het geleefde geloof, een 'vreze des HEEREN', in ootmoedige gehoorzaamheid aan Gods Woord.²¹

Kerkrecht en kerkorde behoren respectievelijk tot het zijn- en tot het welzijn van de kerk. De kerkorde is de vleesgeworden ecclesiologie van het Lichaam van Christus. De orde van de kerkorde dient de leer en daarmee het leven, dat wil zeggen: het juiste leven met God. Het kerkrecht, maar zeker de kerkorde, dient het gemeentelijke en gemeenschappelijke leven. Juist omdat gereformeerd kerkrecht rekent met de zonde en de gevolgen daarvan, maar ook omdat kerkrecht duidelijkheid schept, is het noodzakelijk voor het functioneren van de kerk.

¹⁸ Cf. Koffeman, L.J., *In Order to Serve*, 83-94.

¹⁹ Koffeman, L.J., *In Order to Serve*, 109. Cf. Rutgers, F.L., *De geldigheid van de oude kerkenordening der Nederlandsche Gereformeerde Kerken. Rede, gehouden bij de overdracht van het Rectoraat der Vrije Universiteit, den 21 October 1889* (Amsterdam: Wormser, 1890), 41: de geschiedenis leert, "dat er in de Nederlandsche Kerken altijd zekere ruimte was met betrekking tot de opvolging van de Kerkenordening. Toezicht was er, zeer stipt en zeer streng, dat de grondslag van het kerkelijk samenleven, d.i. de belijdenis, werd gehandhaafd. Maar betrekkelijk slap was daartegenover de handhaving van de Kerkenordening: formalisme of reglementaire preciesheid was er eer te weinig dan te veel."

²⁰ "Wie kerkelijke regels overbodig acht, onderschat de realiteit van de zonde en miskent de Bijbelse noties hierover. Wie kerkelijke regels overbodig acht, heeft trouwens ook weinig zelfkennis en is daarmee zelf ook een kerkelijke bedreiging." Selderhuis, H.J. (red.), *Handboek*, 25.

²¹ Cf. Koffeman, L.J., *In Order to Serve*, 80.

Zonder kerkrecht en kerkorde is het kerk-zijn onwerkbaar.²² Het is de Geest van God Die levend maakt, en Die de kerk doet groeien en bloeien, maar Gods Geest kan en wil in het kerkrecht meekomen: dat geeft leiding, vastheid, orde, zodat de kerk gevolg kan geven aan haar roeping.²³

Wat is (het doel van) een kerkorde?

Kerkrecht is ecclesiologie in een juridisch format. Het is vleesgeworden theologiseren over wat de kerk is. Kerkorde is vertaalde ecclesiologie in een juridisch format, maar ook een product van kerkelijk beleid en kerkpolitiek. Het heeft vaak het karakter van een compromis.²⁴ Een kerkorde is gestructureerde en in de praktijk gebrachte kerkrechtelijke theologie. Het is in rechtsregels vertaald ecclesiologisch kerkrecht.²⁵ Niet alleen in haar belijden, maar ook in haar kerkorde belijdt de kerk wat zij van zichzelf gelooft, zonder dat per definitie in een belijdende vorm te gieten.

Het doel van het kerkrecht en de kerkorde stemmen in dezen overeen, dat zij er zijn om de goede orde in de kerken van Christus te bevorderen en bewaren. Zo begint ook artikel 1 van de Dordtse Kerkorde: "Om goede ordre inder Ghemeente Christi te onderhouden...".²⁶ Net als elke organisatie heeft een kerk voor haar functioneren regels nodig die haar daarbij helpen. De waarde van een kerkorde hangt af van de mate waarin zij dienstig is tot haar doel, zij heeft geen waarde in zichzelf.²⁷

De kerkorde is dus niet in steen gebeiteld. Zij is geen onveranderlijke grootheid. Naar het oude gereformeerde adagium dat de gereformeerde kerk altijd gereformeerd moet worden kunnen er allerlei aanleidingen zijn om artikelen te wijzigen of aan te vullen. Een kerkorde is beperkt in zijn functioneren.²⁸ Het kerkrecht is dan ook onvoltooid. Omdat het staat in de spanning tussen zonde en verlossing, tussen komst en wederkomst, heeft het een eschatologisch perspectief. De kerkorde is daarmee geen reglementenbundel, maar een reisplan. Het is geen *petrefact*, maar ook geen lappendeken. De kerkorde moet dus wel rust, structuur, en waardigheid uitstralen, maar is niet gegeven tot zaligheid. Kerkorde is de

²² Cf. Broeke, C. van den, "Het recht volgt het leven?", 99-100.

²³ Bouwman, H., *Gereformeerd Kerkrecht*, 9.

²⁴ Broeke, C. van den, "Het recht volgt het leven?", 96.

²⁵ Pel, P. "Kerk en recht", 49.

²⁶ DKO, art. 1.

²⁷ Nauta, D., *Verklaring van de Kerkorde van de Gereformeerde Kerken in Nederland* (Kampen: Kok, 1971), 14.

²⁸ Selderhuis, H.J (red.), *Handboek*, 12.

schriftelijke neerslag van ecclesiologische beslissingen en omdat de kerk zich telkens voor nieuwe uitdagingen geplaatst ziet, moeten het kerkrecht en de kerkorde meebewegen.²⁹

Een kerkorde is geen hiërarchisch document dat alle aangesloten kerken van het kerkverband in een soort keurslijf dwingen en doen gehoorzamen wil.³⁰ Een kerkorde organiseert het lokale kerkelijke leven, maar richt de lokale kerk ook op de universele kerk. Ook in die spanning beweegt een gereformeerde kerkorde zich: lokaal en bovenlokaal, plaatselijk en universeel, de kerk hier en nu in verhouding tot de kerk van alle plaatsen en alle tijden. De kerkorde organiseert ook 'naar boven', omdat een kerkorde de eenheid in geloof veronderstelt.³¹

De kerkorden die in deze scriptie aan bod komen, bestaan allemaal binnen het zogenaamde presbyteriaal-synodale systeem. Dat betekent dat de belangrijkste laag in de kerkelijke vergaderingen de plaatselijke laag is: de plaatselijke kerkenraad is bevoegd. Beslissingen dienen te worden genomen op het laagst mogelijke 'niveau'. Pas wanneer dat niet mogelijk is, mag een mindere vergadering uitwijken naar een 'meerdere' – niet een 'hogere' – vergadering. De autoriteit van ambtsdragers ontleen zij aan hun roeping door de Koning der Kerk, Jezus Christus.

Schrift, confessie, en kerkorde

Een leidend beginsel voor de uiteenzetting van Bijbelse gegevens voor de kerkorde is de volgende stelling: "De ware ijver voor Gods huis laat zich leiden door de leer en de orde zoals die is ingesteld door het Woord van God."³² De leer en de orde van en in de kerk staan niet los van elkaar. "Het karakter van de kerkenordening is dus, dat zij de regelen aangeeft, welke op grond van het Woord Gods, in overeenstemming met de belijdenis der kerk, voor de goede orde in de kerk nodig zijn."³³

²⁹ Cf. Koffeman, L.J., *In Order to Serve*, 30. Cf. Broeke, C. van den, "Het recht volgt het leven?", 102.

³⁰ Cf. Selderhuis, H.J. (red.), *Handboek*, 13. Denk ook aan de inzet van Emden in artikel 1: "Gheen Kercke sal over een ander Kercke, gheen Dienaer des Woorts, gheen Ouderlinck, noch Diaken sal d'een over d'ander heerschappie voeren, maar een yeghelijck sal hen voor alle suspicien, ende aenlockinge om te heerschappen wachten." Dat wil zeggen: ook een kerkorde mag de kerkelijke christocratie geen geweld aan doen.

³¹ Ook in de gereformeerde *roots* is de basis voor kerkelijke eenheid een gezamenlijk belijden. Cf. Koffeman, L.J., *In Order to Serve*, 42.

³² Selderhuis, H.J. (red.), *Handboek*, 15.

³³ Bouwman, H., *Gereformeerd Kerkrecht*, 327.

Hoewel een blauwdruk van het hele *ius ecclesiastica* niet in de Schrift kan worden gevonden, zijn er aanleidingen genoeg om te mogen spreken van een *ius constituendum*, een serie grondbeginselen waarnaar de kerk moet worden ingericht en waarnaar in de kerk moet worden gesproken en gehandeld.³⁴ Er komt geen strak kerkorganisatorisch model uit de Schrift naar voren, maar het feit dát de kerk georganiseerd moet worden, is duidelijk te lezen.

Vaak genoemde teksten zijn 1 Kor. 14:40: "Laat alle dingen eerlijk en met orde geschieden", en 1 Kor. 14:33a: "Want God is geen God van verwarring, maar van vrede." De kerkorde heeft de taak om die vrede te dienen die ontstaat wanneer de genadige en barmhartige God sprekend aanwezig is. Pas in het spreken van de HEERE is er sprake van de bediening van de verzoening. Pas dan beantwoordt de kerk aan haar roeping. In de wanorde en de onvrede bestaat er de kans dat mensen eeuwig verloren gaan, omdat zij de roepende stem van de HEERE niet duidelijk kunnen verstaan – wanorde sluit oren of harten toe. Tegelijkertijd moeten regels niet Gods vrede in de weg staan.³⁵ De kerkorde biedt een raamwerk dat in de praktijk nader kan worden ingevuld.

De kerk is geen democratie, want zij wordt geregeerd door Christus en Zijn Woord. Bij alle regels die de kerk opstelt moet menselijke heerschappij en hiërarchie vermeden worden.³⁶ Wanneer de christologie en de ecclesiologie hand in hand gaan, is voor iedereen duidelijk dat de kerk het levende lichaam van Jezus Christus is, en leeft bij gelovigen de plicht om zich aan te sluiten bij de ware kerk (N.G.B. art. 28). De taak van het kerkrecht is om ervoor te zorgen dat de boodschap van verzoening door voldoening gehoord kan worden en dat verzoening in praktijk gebracht wordt (rechtvaardiging én heiliging).

Bovendien is het gereformeerde kerkrecht is altijd verbonden geweest met de leer van de ware kerk (1 Tim. 6:1, waar de Naam van God in één adem wordt genoemd met de zuivere leer).³⁷ Maar altijd geldt van de kerk: "haar orthodoxie (zuiverheid in de leer) dient haar doxologie (lofprijzing)."³⁸ Gereformeerd kerkrecht staat op- en komt op uit de traditie van het gereformeerde belijden en weet zich daaraan verbonden en gebonden. De kerkorde ordent

³⁴ Cf. Selderhuis, H.J. (red.), *Handboek*, 18. Cf. Bouwman, H., *Gereformeerd Kerkrecht*, 2.

³⁵ Cf. Selderhuis, H.J. (red.), *Handboek*, 24-25.

³⁶ Cf. Selderhuis, H.J. (red.), *Handboek*, 23. Cf. Emden, art. 1.

³⁷ Cf. Selderhuis, H.J. (red.), *Handboek*, 42-43.

³⁸ Selderhuis, H.J. (red.), *Handboek*, 43. Cf. Broeke, C. van den, "The composition of reformed church orders: A theological, reformed and juridical perspective", in: *In die Skriflig* 2018 52(2), a2351, 5: de gereformeerde *doctrina* en *disciplina* gaan hand in hand en zijn onlosmakelijk aan elkaar verbonden.

het gezamenlijke leven van de kerken die zich één weten in waarheid en liefde. De belijdenissen zijn daarvan een uiting. Zij binden samen en bieden bescherming voor dwaalleer, maar onderscheiden ook de zuiverheid van het geloof tegenover de ketterij.³⁹ Artikel 2 van de acta van Emden (één van de eerste synoden van de protestantse kerk in Nederland, in 1571) laat dat ook al zien:

"Om die eendrachtigheydt in de Leere tusschen de Nederlandtsche Kercken te bewijzen, heeft het den Broederen goet ghedocht de belijdinghe des Gheloofs der Nederlandtsche Kercken te onderschrijven, insgelijcx oock de belijdinghe der Kercken in Vranckrijck te onderteekenen, om daer mede hare verbindinghe ende eenigheyt met der selver Françoischer Kercken te betuygen, seeckerlijck vertrouwende, dat de Dienaren der selver Françoischer Kercken oock op hare zijde de belijdenisse des Gheloofs der Nederlandtscher Kercken, tot ghetuyghnisse der onderlingher eendrachtigheyt, onderschrijven sullen."

De kerkorde komt op uit de belijdenis, maar heeft niet dezelfde status als de belijdenis. Met de inhoud van de kerkorde is niet meteen de gereformeerde identiteit van een 'kerkverband' in het geding.⁴⁰ Met de inhoud van een belijdenis wel. Door alle te bespreken jaren heen hebben de belijdenissen gefunctioneerd als een vast ankerpunt, een kader, waarbinnen de kerkorde zijn eigen rol mocht vervullen. Zolang de bediening van Woord en sacrament er nog is, mag de kerk nog kerk heten (N.G.B. art. 29), maar de kerkorde moet wel de hoofdlijnen van de Bijbelse notities over de kerkinrichting weerspiegelen.⁴¹ Zo wordt bijvoorbeeld uit de Heilige Schrift duidelijk dát er ambtsdragers moeten zijn, maar voor welke duur en op welke wijze zij worden gekozen wordt overgelaten aan de behoeften van de tijd. De eenheid van de kerk berust dan ook niet op haar kerkorde, maar op haar belijden, dat is het verbindende element.⁴² Tegelijkertijd zal de kerkregering van een gereformeerde kerk op één lijn liggen met haar belijden.

³⁹ Cf. Acta Emden 2. Cf. Selderhuis, H.J. (red.), *Handboek*, 44-45.

⁴⁰ Maar, zoals bijvoorbeeld in het Algemeen Reglement van 1816, kán de gereformeerde identiteit wel in het geding zijn. Als dat Reglement te beschouwen is als kerkorde, en niet als bestuurlijke regeling. Cf. Rutgers, F.L., *Kerkenordening*, 8. Het kerkrecht komt op uit de gereformeerde belijdenis. Leerstellige geschillen worden uiteindelijk ook altijd kerkrechtelijk.

⁴¹ Cf. Bouwman, H., *Gereformeerd Kerkrecht*, 240.

⁴² Cf. Convent Wezel 1571 cap. I, 10. "[Voorbeelden van dit soort middelmatige dingen] lijken ons, of men bij de bediening van de doop de dopeling één, twee of drie maal besprengt, of [de doop] vóór of na de preek bediend wordt, of de zorg voor de gedoopten aan bepaalde erbij geroepen getuigen dan wel aan de ouders en de gehele

"Het is niet juist te zeggen, dat de wijze van inrichting en de vorm van regeering voor de kerk van Christus eene onverschillige zaak is. Zoo los en onverschillig staan wezen en vorm, het onzichtbare en het zichtbare, het in- en uitwendige nooit naast of tegenover elkaar. Wel is waar komt de kerk allereerst uit in de bediening van woord en sacrament, in de zuiverheid van leer en van leven, maar de regeering der kerk gaat niet buiten dit alles om, doch staat er zeer nauw mede in verband. Juist opdat woord en sacrament zuiver bediend en leer en leven daarnaar ingericht zij, is eene goede regeering van noode. De belijdenis is de hoofdzaak maar de kerkenorde is het middel, om de belijdenis te handhaven. En evengoed als een onzuivere belijdenis ook de regeering vervalscht, gaat er van eene slechte regeering een bedervende invloed op de belijdenis uit."⁴³

De basis voor- en de grondslag van het kerkelijke samenleven moet worden gezocht en is te vinden in Gods Woord en de geloofsbelijdenissen. Die diepere overeenstemming in geloof wordt door de kerkorde veronderstelt.⁴⁴ Als samenvatting van dit hoofdstuk, kan het volgende citaat gelden:

"Een voortreffelijke karakterisering wordt er van [een kerkorde] gegeven in het bekende martelarenboek van Jean Crespin (ed. Toulouse 1889, III p. 480, 481). Zij betreft de orde van de Gereformeerde kerk in Frankrijk, maar mag geacht worden een wijdere strekking te hebben: 'Deze kerkorde is niets anders dan een geestelijke verordening welke zich uitdrukkelijk grondt op Gods gebod. Zij heeft tot doel dat het

kerk wordt opgedragen. Verder of men bij de viering van de maaltijd aan tafel zit of dat staande of gaande brood en beker worden uitgereikt, of men tijdens de maaltijd uit de Schrift zal lezen of psalmen zingen, en meer dergelijke dingen (van het vrij gebruik waarvan men het minder ervaren volk zo nodig onderwijs zal geven). Deze zaken mogen zeker niet aan de vrije beslissing van iedere kerk onttrokken worden, tenzij om duidelijke en zwaarwegende redenen en nadat deze door de hele provincie zijn goedgekeurd." Cf. Acta Emden 1571, 19, 20, 21. De duur van ambtsdragers stond niet vrij. Het aanhangsel van de acta van Emden vermeld hierbij het geweten (art. 2), waarschijnlijk in navolging van Calvijn. Calvijn stelt expliciet dat het geweten niet gebonden mag worden alsof het heil van de kerkorde afhankelijk is. Cf. Nauta, D., *Verklaring*, 11. Cf. Dordt 1578, PV 1.

⁴³ Bavinck, H., *Gereformeerde Dogmatiek IV*⁴ (Kampen: Bos, 1901), 110.

⁴⁴ Cf. art. 32 N.G.B.: "Wij geloven dat, hoewel het nuttig en goed is dat de regeerders van de kerk onderling een vaste orde instellen en handhaven om het lichaam van de kerk in stand te houden, zij zich er toch voor moeten wachten af te wijken van wat Christus, onze enige Meester, ons geboden heeft. Daarom verwerpen wij alle menselijke bedenkensels en alle wetten die men zou willen invoeren om God te dienen en daardoor het geweten te binden en te dwingen, op welke wijze dan ook. Wij aanvaarden dus alleen wat kan dienen om eendracht en eenheid te bevorderen en te bewaren, en allen te doen blijven bij de gehoorzaamheid aan God. Hiervoor is vereist de uitsluiting uit de gemeenschap van de kerk overeenkomstig Gods Woord, en wat daarmee verbonden is."

Woord ongerept bewaard worde, niet bedorven noch vervalst; dat de sacramenten door de bozen niet ontwijd worden; dat degenen die tot opdracht hebben de gemeente te onderwijzen en over haar het opzicht te voeren, op wettige wijze geroepen worden tot hun ambten en deze naar behoren vervullen; dat degenen die zich scharen onder de verkondiging van het Evangelie, haar tot werking brengen door een goede en heilige levenswandel, steeds volhardend in gehoorzaamheid jegens God en de Overheid en in alle verplichtingen en liefde jegens hun naasten. Dit alles moet daartoe leiden dat God verheerlijkt, het rijk van Jezus Christus, Zijn Zoon, bevordert en Zijn kerk gebouwd en van alle ergernissen gezuiverd worde."⁴⁵

Een kerkorde moet dus de kerk bij haar kerk-zijn bewaren.⁴⁶

Wanneer mag of moet een kerkorde herzien of veranderd worden?

In de vorige deelvraag zijn al aanzetten gedaan om te komen tot de beantwoording van deze deelvraag. Impliciet kwam al naar voren dat een kerkorde een veranderlijk document is, en dat het gezag van een kerkorde functioneel van aard is. Met andere woorden: mocht de opbouw van de kerk anders vereisen, is het geoorloofd om, mits op goede gronden, af te wijken van wat er in de kerkorde staat. Daarbij is het belangrijk dat er rekening mee gehouden wordt dat hoewel een kerkorde naar haar vorm soms gebrekkig is, dat niet betekent dat de inhoud verkeerd is. Toch is het nodig dat het vigerende recht steeds getoetst wordt aan het Woord van God, en dat de vrijheid van de kerken en de speelruimte van de Heilige Geest niet beperkt wordt. De kerk heeft zich aan het Woord van God te houden, ook wanneer dat in strijd zou zijn met de kerkorde. Het kerkelijke recht vraagt onderwerping van alle leden van de kerk aan Christus, niet aan de kerkorde.⁴⁷ Zeker de bepalingen die niet teruggaan op de Schrift mogen naar de nood der tijden gewijzigd worden.⁴⁸ Het gaat immers om het welzijn van de kerk.⁴⁹ Deze pragmatische insteek is al vanaf het begin van de Gereformeerde kerk in haar orde aanwezig, getuige artikel 53 uit de acta van Emden 1571:

⁴⁵ Nauta, D., *Verklaring*, 9-10.

⁴⁶ Cf. Broeke, C. van den, "Composition", 4. De indeling van een kerkorde is daarbij behulpzaam en veelzeggend (5).

⁴⁷ Cf. Bouwman, H., *Gereformeerd Kerkrecht*, 7. Cf. de uitspraak van W.H. Gispen bij de opening van de Synode van de Christelijke Gereformeerde Gemeenten van 1891 in Leeuwarden: de vrijheid van de kerk is gewaarborgd in haar gebondenheid aan Gods Woord en de daarop gegronde belijdenis. *Handelingen van de synode der Christelijke Gereformeerde Kerken in Nederland, 1872-1892* Dl. II (Kok: Kampen, 1988), IX, 8.

⁴⁸ Cf. Bouwman, H., *Gereformeerd Kerkrecht*, 327.

⁴⁹ Cf. Nauta, D., *Verklaring*, 16.

"Deze Articulen de Wettelijcke ende behoorlijcke ordre der Kercken betreffende, zijn alsoo met ghemeyn accoort ghestelt, datse, soo de nutticheydt der Kercken vereyschet, verandert, vermeedert, ende vermindert moghen ende behooren te worden. Nochtans sal 't gheen besondere Kercke vry staen sulcx te doen: maer alle Kercken sullen arbeyden dese te onderhouden, tot dat in een Synodale vergaderinghe anders besloten wort."

Als het nuttig is, dus: heel pragmatisch, heel praktisch.⁵⁰ Alleen een synode kan dat doen, omdat de bepalingen ook door een synode zijn vastgelegd. De kerkorde is dus geen onveranderlijke grootheid, maar mag, mits er goede gronden voor blijken te bestaan, en de wijzigingen ook op zichzelf Schriftuurlijk en ecclesiologisch verantwoord zijn, veranderd worden.⁵¹

De kerkorde heeft de taak om wettelijke adequaat en consequent te zijn, maar om tegelijkertijd ruimte over te laten voor praktische oplossingen en het werk van de Geest. Daarbij komt de vraag of de letter van de kerkorde te allen tijde gehouden moet worden. Het doel van de kerkorde ligt niet in zichzelf, maar bij de opbouw van het lichaam van Christus. Tegelijkertijd betekent dit niet dat een kerkorde gemakkelijk terzijde geschoven mag worden. Kerken stellen een kerkorde op in het volste vertrouwen dat de opbouw van het lichaam van Christus erdoor gediend wordt.⁵² Het gezag van de kerkorde vloeit voort uit de verhouding van de kerkorde tot Schrift en belijdenis. Het maakt verschil of bepalingen rechtstreeks steunen op uitspraken in de Schrift, dan wel tot stand zijn gekomen op grond van kerkelijke afspraken in het belang van de goede orde. De ambtelijke afvaardiging is wel gevolmachtigd door Christus om leiding te geven, maar Zijn scepter zwaait Hij rechtstreekser door het Woord. In het ene geval wordt het geweten wel-, in het andere geval wordt het geweten niet gebonden.⁵³

⁵⁰ Cf. Nauta, D., *Verklaring*, 12. De kerken kunnen geen enkel bezwaar hebben om in het kader van de kerkelijke opbouw niet enkel het één of het ander te wijzigen, maar om zelfs het geheel om te zetten tot er totaal wat anders ontstaat. Centraal staat de notie dat het tot opbouw van de kerk moet zijn.

⁵¹ Cf. Nauta, D., *Verklaring*, 485.

⁵² Cf. Koffeman, L.J., *In Order to Serve*, 168.

⁵³ Nauta, D., *Verklaring*, 19. Cf. Jansen, J., *Korte verklaring van de Kerkenordening*² (Kampen: Kok, 1937), 2. Alleen de HEERE kan de gewetens binden, en zo binden kerkelijke bepalingen alleen het geweten als zij rechtstreeks aan de Schrift ontleend zijn.

Er kunnen zich omstandigheden voordoen waarin het niet alleen geoorloofd maar zelfs geboden is om de kerkorde voor een moment terzijde te schuiven. De liefde die in de kerk als het lichaam van Christus moet heersen is een liefde die rekening houdt met het recht van God. Daardoor is het recht van God en het daaruit voortvloeiende kerkelijke recht en rechtvaardigheidsstreven niet dwangmatig, maar liefdevol overtuigend: Christus vraagt lidmaten om zich aan Hem te onderwerpen.⁵⁴ Vanuit dat perspectief mag ook afgeweken worden van de kerkorde. In veel gevallen draait die afweging om het geweten.⁵⁵ Er moet wel altijd een gegronde reden voor zijn, die gegrond is doordat hij gefundeerd is in het belang van de kerk en dus in het verlengde ligt van de functie van de kerkorde.

Er kunnen dus momenten zijn waarop de functie van de kerkorde beter tot haar recht komt op het moment dat een kerk de kerkorde gedurende een (korte) tijd terzijde schuift. Het gaat om verbetering op een moment of in een unieke situatie. Mochten die momenten zich aaneenrijgen of mocht blijken dat de situatie niet zo uniek was als aanvankelijk gedacht werd, is het beter de kerkorde te herzien. Daarbij doet het ertoe of het een lokale of een bovenlokale kwestie betreft.⁵⁶ Zo voorkomen de kerken ook dat menselijke ordeningen tot heerschappij komen in een kerk die geregeerd wordt door het Woord van God. Het gereformeerde kerkrecht werkt binnen de kaders van Gods Woord, maar kan alleen functioneel zijn in combinatie met een hartelijk geloof, een eerbied voor Gods Naam, en een biddende, luisterende attitude. Zo komen het geestelijke en het wereldse samen in het kerkrecht.

Het momenteel terzijde schuiven van de kerkorde is geen excuus voor willekeur, maar een pleidooi voor souplesse. De kerkordelijke vrijheid die een christen eigen is mag niet strijdig zijn met het wezen van de kerkorde en mag zich niet vertalen in ecclesiologische ongehoorzaamheid. Er is belang bij duidelijke gronden, bij een houding die zich richt op het welzijn en het belang van de kerk zelf – hier is geen ruimte voor particuliere overwegingen, voor independentisme, of voor willekeur en losbandigheid. Ook andere kerken van het kerkverband of het kerkverband zelf mogen niet in het gedrang komen.⁵⁷

⁵⁴ Cf. Bouwman, H., *Gereformeerd Kerkrecht*, 8.

⁵⁵ Cf. Rutgers, F.L., *Kerkenordening*, 38, 41, 43.

⁵⁶ Cf. Rutgers, F.L., *Kerkenordening*, 43-44.

⁵⁷ Cf. Nauta, D., *Verklaring*, 19.

Conclusie

Wat heeft de behandeling van de eerste deelvraag dit onderzoek opgeleverd? Uit het in dit hoofdstuk geschrevene blijkt wat kerkrecht en kerkorde met de kerk te maken hebben: wat de taak, het doel, het nut, het wezen van kerkrecht en kerkorde? Het betreft dan typen recht *sui generis*, die behoren tot het zijn en het welzijn van de kerk. Beiden zijn zij dienstbaar aan de verkondiging van het Evangelie van Jezus Christus, aan roeping van de kerk om kerk te zijn. Zowel kerkrecht als kerkorde zijn daarin vreemde eenden in de bijt – beiden zijn vooralsnog burger in twee werelden.

Kerkrecht is liturgisch recht, omdat de centrale praktijk van de gemeente de aanbidding van de Drie-Enige God en de samenroeping van de gemeente als kudde van Christus is. In de eredienst spreekt de HEERE en vindt de bediening van de verzoening plaats. Kerkrecht en kerkorde moeten daarin gedragen worden door het geleefde geloof, een 'vreze des HEEREN', in ootmoedige gehoorzaamheid aan Gods Woord. Gods Woord is dan de normerende norm, de *norma normans*, van kerkrecht en kerkorde. De kerk is geen democratie, maar Christus is haar Hoofd.

Kerkrecht is ecclesiologie in een juridisch format, kerkorde is het vleesgeworden product van kerkrechtelijke bespiegelingen. Beiden laten zien wat de kerk van zichzelf geloofd.

De kerkorde is een veranderlijk document, en haar gezag is functioneel van aard. De kerkorde mag gewijzigd worden, moet gewijzigd worden, als zij daardoor beter haar taak kan vervullen. Bovendien moet het vigerende recht steeds getoetst worden aan het Woord van God. Ook mag het de speelruimte van de Heilige Geest niet beperken.

De motieven achter kerkordelijke wijziging zijn ook al impliciet naar voren gekomen: gewetens mogen niet gebonden worden, maar kerkorde en kerkrecht moeten dienstbaar zijn aan de verkondiging van het Evangelie. Zij zijn niet in cement gegoten en zij zijn geen grootheden waarvan niemand mag afwijken. Tegelijkertijd wordt ieder lid van de kerk opgeroepen zijn of haar hoofd te buigen onder het Woord en de orde van Christus.

"Gheen Kercke sal over een ander Kercke..."

De gereformeerde synoden van Emden 1571 en Dordt 1618-1619 legden het fundament voor het (voort)bestaan van de gereformeerde kerken in Nederland. Nog steeds grijpt het gereformeerde kerkrecht en grijpen de opstellers van gereformeerde kerkorden terug op wat daar besloten is. In deze deelvraag zullen eerst de historische- en kerkrechtelijke ontwikkelingen van Wezel, Emden, en Dordt besproken worden, om vervolgens af te sluiten met een terugblik en een evaluatie van het besprokene.

Wat is het belang van het Convent van Wezel?

In deze paragraaf komt het Convent van Wezel ter sprake. Vóór de Synode van Emden kwam het Convent van Wezel.⁵⁸ Wezel was geen synode, maar een convent, een samenkomst. De aanwezigen wilden een aantal richtlijnen voor het kerkelijke leven in Nederland uitzetten, een aantal hoofdzaken die voor de dienst van de kerk nodig of nuttig waren.⁵⁹ Dat gebeurde in het buitenland, omdat de gereformeerde kerk in Nederland vooralsnog onder het kruis en in de verstrooiing was. Wezel stelde niet alleen richtlijnen op voor de toenmalige situatie, maar keek ook vooruit naar de opening van de prediking van het Evangelie van Jezus Christus in de Nederlanden door de HEERE.⁶⁰ Het convent-karakter van Wezel betekende dat de aanwezigen geen bindende bepalingen kon maken, hoewel een deel van de in Wezel aanwezigen ook drie jaar later in Emden aanwezig zou zijn. Het waren wel representatieve personen met gezag, maar het waren geen kerkelijke representanten met kerkrechtelijk gezag: zij waren niet vanuit een mindere- naar een meerdere vergadering afgevaardigd, maar opereerden 'op eigen houtje'.⁶¹ Zij zijn in Wezel bij andere gereformeerde kerken te rade gegaan,⁶² maar in Emden bij de Franse kerkorde. Kamphuis beargumenteert dat de in Wezel aanwezigen meer op de

⁵⁸ Er is onzekerheid over de datering van het Convent van Wezel, en zelfs over het überhaupt plaatsvinden van dit Convent. De Acta van Emden noemen Wezel niet, hoewel Wezel wel gezien wordt, samen met de Synode van Bedburg, als dé voorbereiding daartoe. Pas de Synode van Dordrecht noemt het Convent van Wezel bij naam. Wezel zou een voorstad in Antwerpen kunnen zijn geweest, maar het is waarschijnlijker dat het de stad Wesel in het land van Kleef in Duitsland betreft. Die streek en die stad waren sterk beïnvloed door het protestantisme. Cf. Vos, D. de, *Hervormd en gereformeerd kerkrecht. Een vergelijking* (Kampen, Brevier: 2017), 42-43.

⁵⁹ Zoals ook de titel zegt.

⁶⁰ Wezel I, 3.

⁶¹ Cf. Kamphuis, J., *Zo vonden wij elkaar: het begin van het Nederlandse gereformeerde kerkverband, de Synode van Emden, 1571* (De Vuurbaak, Groningen: 1971), 15. Cf. Meer, B. van, *De Synode te Emden* (diss. 1892, 's-Gravenhage: Nijhoff, 1892), 158. Cf. Bouwman, H., *Gereformeerd Kerkrecht*, I, 309.

⁶² Zoals in de opening staat. Vos beargumenteert dat er Engelse en Franse invloeden waren. Cf. Vos, D. de, *Hervormd en gereformeerd*, 43.

plaatselijke kerk, en in Emden meer op de landelijke kerk gericht waren.⁶³ Toch blijkt uit het verslag van Wezel⁶⁴ wel dat de broeders anticipeerden op een tijd waarin de kerken ingedeeld konden worden in classes en er een provinciale of generale synode bijeengeroepen kon worden.⁶⁵ Uit het verslag van Wezel wordt al duidelijk dat het in de kerk gaat om een Christocratie, niet om enige regering van mensen.⁶⁶ Alle heerszucht werd aan banden gelegd: de rechten van de individuele gelovige werden gewaarborgd en de plichten van de ambtsdragers werden uiteengezet. Ambtsdragers zijn niet hun eigen meester, maar in dienst van de Koning der Kerk, Jezus Christus.⁶⁷

Wezel was vooralsnog 'open'. Hoewel het vaststellen van de punten geschiedde ten bate van het welzijn van de Nederlandse kerken, kon het gebeuren dat, zo de HEERE wil, er een overvloediger vrucht van Gods genade zou opbloeien in de Nederlandse gereformeerde kerken. Daarom stond het de kerken in de toekomst vrij om het in Wezel beslotene breder uit te werken of juist te verminderen, kortom: te veranderen.⁶⁸ Wat geschreven was, moest ten dienste staan van de kerken en de eenheid daarvan in Christus en de verkondiging van het Evangelie met het bevel van geloof en bekering.⁶⁹

De aanloop naar Wezel en Emden lag binnen de verschillende vragen die speelden in de gemeenten. De kerken zochten naar de raad van broeders in het geloof, zochten de eenheid te belijden, en wensten zich misschien wel te voegen naar het voorbeeld van de Franse broeders. Dit voorbeeld was tot dan toe alleen op provinciaal niveau gevolgd. Bovendien keken de aanwezigen vooruit naar de tijd waarin de kerk onder het kruis niet langer onder het kruis zou zijn, dat is, niet langer vervolgd zou worden. Dan zou er een kerkorde moeten bestaan.⁷⁰ Er waren wel provinciale synoden geweest in de Waalse kerken, maar deze provinciale synoden hadden slechts geldigheid voor de Waalse provincies, niet voor de hele

⁶³ Cf. Kamphuis, J., *Zo vonden wij elkaar*, 16.

⁶⁴ Hoewel Wezel ter discussie staat, rekent dit onderzoek met het gebeuren van Wezel als historisch feit, mede op basis van dit verslag.

⁶⁵ Wezel, I, 2-3. I, 2 stelt zelfs voor om universiteiten op te richten, terwijl de kerken nog in het buitenland moest vergaderen!

⁶⁶ Cf. Kamphuis, J., *Zo vonden wij elkaar*, 22-23.

⁶⁷ Wezel, IV, 12. Cf. Kamphuis, J., *Zo vonden wij elkaar*, 28: het kerkverband is de bescherming voor de vrijheid van de gemeente. De meerdere vergadering is er bij Wezel dan ook ter ondersteuning en bescherming van de mindere vergadering.

⁶⁸ Wezel, VIII, 22.

⁶⁹ Wezel, II, 23.

⁷⁰ Cf. Meer, B. van, *De Synode te Emden*, 40, 82.

kerk. En nu was er juist behoefte aan een kerkorde die geldig was voor de hele kerk.⁷¹ Vandaar dat de kerken al vrij snel na Wezel van start gingen met het organiseren van een synode, waarvan later duidelijk werd dat die in Emden plaats moest vinden.

Wat gebeurde er op de synode van Emden?

Na een historisch overzicht van de synode van Emden, zal de inhoudelijke bespreking van de acta van Emden een plaats hebben in dit onderzoek.

Historisch overzicht van de synode van Emden

De stad Emden was aanvankelijk vooral een wijkplaats voor vervolgte Nederlandse gereformeerden. Omdat zij geen diensten in een andere taal behoeften, stichtten de Nederlanders in Emden geen aparte gemeente, maar voegden zij zich bij de al bestaande gereformeerde gemeente. Al snel kwamen zij in de kerkenraad en het is aannemelijk dat er wederzijdse beïnvloeding plaats vond.⁷² Dat Emden een wijkplaats was had niet alleen te maken met de Emdense geneigdheid tot de gereformeerde religie, maar ook met de plaatselijke politieke situatie.⁷³ Niet alleen kwam Emden gaandeweg op als handelsstad, Oost-Friesland was ook de inzet in de bovenlokale machtspolitiek.⁷⁴

Langzamerhand verkreeg de kerk van Emden grote invloed en bovendien was Emden voor de meeste afgevaardigden goed te bereiken.⁷⁵ Ondanks alles moest de synode nog steeds enigszins stiekem gehouden worden – al verschillen de meningen over de vereiste mate van geheimhouding. Tijdens een marktweek viel het aantal vreemdelingen in Emden niet op. Omdat het een tijd was van strenge vervolging, van de kerk onder het kruis, en van een bijna

⁷¹ Meer, B. van, *De Synode te Emden*, 44. Cf. Rutgers, *Kerkenordering*, 19, 23. De geldigheid van een kerkorde komt op uit de kerken zelf.

⁷² Cf. Nauta, D., e.a., *De Synode van Emden, oktober 1571: een bundel opstellen ter gelegenheid van de vierhonderdjarige herdenking* (Kok: Kampen, 1971), 58.

⁷³ Cf. Nauta, D. e.a., *De synode van Emden*, 7-11. Cf. Selderhuis, H.J., "'Schepken Christy' in fremdem Hafen. Die Bedeutung Emdens für den Niederländischen Calvinismus" in: Pol, F. van der (red.), *The doctrine of Election in Reformed Perspective: Historical and Theological Investigations of the Synod of Dordt 1618-1619* (Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen: 2019) 13-22, 13-14.

⁷⁴ Cf. Nauta, D., *De Synode van Emden*, 11-15. Over de vraag of Emden het 'Genève van het Noorden' genoemd mag worden, verschillen de meningen. In ieder geval werd het een wijk- en uitzendplaats voor gereformeerde predikanten, en een plek om gereformeerde literatuur uit te geven voor de verstrooide kerken in de Nederlanden (cf. Selderhuis, H.J., "'Schepken Christy'", 18).

⁷⁵ Cf. Meer, B. van, *De Synode te Emden*, 103. Cf. Selderhuis, "'Schepken Christy'", 16-17.

hopeloze toestand in de gereformeerde kerk in de Nederlanden, werden de uitnodigingen in het grootste geheim verstuurd.⁷⁶

De uiteindelijke acta betreffen eigenlijk de notulen van een kerkelijke vergadering, maar naar vorm en inhoud vertonen de acta ook het karakter van een kerkorde. In 1581 werden ze op de synode van Middelburg dan ook zo genoemd.⁷⁷ De echo van Emden klinkt nog lang door in de acta van de daaropvolgende synoden.

Wezel was als het ware de voorbereiding op Emden. Wezel was 'open', maar keek vooruit naar een synode waarin de dingen met meer gezag en onder aanroeping van Gods heilige Naam besproken en vastgesteld zouden kunnen worden. In de aanloop naar Emden speelde ook de vraag om te voorzien in goede en getrouwe dienaren van het Woord. De correspondentie die er tussen gemeenten onderling al was, zou in een synode kerkrechtelijke gestalte kunnen krijgen. Tot slot moest er een besluit genomen worden over geloofsgenoten in den vreemde. Enerzijds moesten de kerken zich ervan vergewissen dat iemand ook daadwerkelijk een geloofsgenoot in de verstrooiing was, maar anderzijds mochten er geen mensen buitenboord vallen. Daarom kreeg de kerkelijke attestatie of het kerkelijk onderzoek naar het geloof gestalte. Eén van beide moest dan uitwijzen dat iemand werkelijk een vervolgde gereformeerde was die de kerken dus (geldelijke) hulp moest bieden.⁷⁸

Er bestaan parallellen tussen een briefwisseling van Marnix van St. Aldegonde en Gaspar van der Heyden, en de acta van de Synode van Emden. Toch is het te kort door de bocht om te zeggen dat de briefwisseling dé convocatie is geweest tot het samenroepen van de Synode. Misschien dat de brief een extra aanzet was om tot organisatie te komen, maar het kerkelijke leven en het voorbeeld van de Franse broeders, het Convent van Wezel en de toenemende roep om organisatie vormden de belangrijkste factoren om tot handelen over te gaan.⁷⁹ Vervolgens werd in Bedbur het plan om een generale synode te houden op een provinciale synode tot besluit verheven.

⁷⁶ Cf. Nauta, D., *De Synode van Emden*, 9, 15, 25, 50; cf. Meer, B. van, *De Synode te Emden*, 101, 104; cf. Selderhuis, H.J., "Schepken Christy", 20.

⁷⁷ Nauta, D., *De Synode van Emden*, 88. In de acta van de provinciale synode van Dordt in 1574 lezen we dat de artikelen van Emden al werden voorgelezen.

⁷⁸ Cf. Meer, B. van, *De Synode te Emden*, 56-67.

⁷⁹ Cf. Meer, B. van, *De Synode te Emden*, 67, 76, 108. Van Meer signaleert wel dat er allerlei kerkelijke ontwikkelingen en vragen speelden, maar blijft wel erg sterk gefocust op de rol van Marnix.

Inhoudelijk overzicht van de synode van Emden

In Emden vond de indeling van de gereformeerde kerken in classes plaats. De kerken zochten dus niet naar eigen voorkeur en willekeur gemeenten uit, maar ontvingen elkaar om Christus' wil – om de eenheid in geloof en belijden. De eenheid in de leer kreeg ook zo gestalte.⁸⁰ De christelijke liefde tot elkaar was een gezamenlijke liefde in waarheid tot de Waarheid. De band van eenheid tussen de onderlinge kerken werd gevonden in- en gevormd door het Woord van God dat in de belijdenissen werd nagesproken.⁸¹

In tegenstelling tot het Convent van Wezel, was Emden wél een synode. Emden was echter geen generale synode: de verstrooide kerken in Engeland waren niet aanwezig.⁸² Daarom stelden de afgevaardigden bepaalde zaken uit totdat de kerken over zouden kunnen gaan tot het houden van een generale synode, die een minder voorlopig karakter zou hebben.⁸³ Getuige artikel 9 zou die over twee jaar plaats moeten vinden. De zeggingskracht van Emden ten opzichte van Wezel is wel dat de aanwezigen in Emden bij elkaar kwamen met bewilliging van de kruiskerken van het vaderland.⁸⁴ Die in Emden bijeenwaren, waren afgevaardigd en gemachtigd; in die personen waren dus de kerken zelf bijeen.⁸⁵ Zoveel stelt Emden ook zelf in het 53^e artikel: haar bepalingen mogen alleen gewijzigd worden door een synode, hoe zullen de afgevaardigden de eigen bezigheid dan bezien hebben?⁸⁶ Emden is dus een nationale synode te noemen.

Het eerste artikel van Emden werd niet zonder reden vooraan gezet. Hier is, in aansluiting bij het convent van Wezel, duidelijk dat de kerken iedere heerszucht wilde vermijden:

⁸⁰ Ook op andere manieren, cf. art. 2 Acta Emden. Cf. Kamphuis, J., *Zo vonden wij elkaar*, 43.

⁸¹ Cf. Nauta, D., *De Synode van Emden*, 79. De belijdenissen waren nog niet de Drie Formulieren van Eenheid, maar de N.G.B. en de Heidelbergse Catechismus.

⁸² Waarom de verstrooide kerken in Engeland niet aanwezig waren, wordt niet tot in detail duidelijk. Vermoedelijk heeft het te maken met opgelopen vertragingen van de gestuurde uitnodigingen, de plaatselijke politieke situatie, de lokale kerkelijke situatie, en de afstand. Cf. Nauta, D., *De Synode van Emden*, 79; Meer, B. van, *De Synode te Emden*, 114; Rutgers, F.L., *Kerkenordening*, 15-17.

⁸³ Cf. Art. 19 en 20 van de Acta, maar ook Pv I, 3.

⁸⁴ Cf. Rutgers, F.L., *Kerkenordening*, 15, 18.

⁸⁵ Dit is niet helemaal waar, omdat er ook drie studenten theologie en twee emeriti aanwezig waren, die toch moeilijk als deputaten van gemeenten verschenen kunnen zijn. Toch mag de Synode van Emden nog steeds een synode met kerkelijk gezag heten: de deputaten zijn door gemeenten verzonden en van instructiebrieven voorzien. V/d Meer gaat er wat mij betreft wel snel aan voorbij wat de studenten en emeriti op de synode te zoeken hadden. Zij zullen er toch niet toevallig zijn geweest. Misschien zijn zij afgevaardigd door hun thuis-gemeente, die het zonder predikant moest stellen? Of namens een andere predikant? Misschien waren zij óók ouderling?

⁸⁶ Cf. Meer, B. van, *De Synode te Emden*, 176-177; cf. 178-179. Cf. Selderhuis, H.J., "Schepken Christy", 19.

"Gheen Kercke sal over een ander Kercke, gheen Dienaer des Woorts, gheen Ouderlinck, noch Diaken sal d'een over d'ander heerschappie voeren, maar een yghelijck sal hen voor alle suspicien, ende aenlockinge om te heerschappen wachten."⁸⁷

Het is de gouden regel van het gereformeerde kerkrecht,⁸⁸ vandaar ook de titel van dit hoofdstuk. Alleen Hij Die de Weg, de Waarheid, en het Leven is, heeft het in de kerk voor het zeggen. Dit is het klassieke begin van het gereformeerde kerkrecht. In Emden zijn de radicaliteit en de anti-hiërarchische tendens van Wezel behouden, maar hebben de afgevaardigden ook verder durven en mogen gaan.⁸⁹

Het eerste artikel van Emden kadert het gereformeerde kerkbegrip af. Daarom is het ook vooraan gezet: de kerken waren nog maar net vrij van het Roomse juk, maar waren zich bewust van het gevaar van eigenmachtige predikers en heerszuchtige ouderlingen. Er is geen sprake van een episcopaat, maar ook niet van independentisme. Kerken heersen op geen enkele manier over elkaar, maar mogen zich geenszins gedragen alsof ze niets met elkaar te maken hebben.⁹⁰ Als positieve typeringen van anti-hiërarchisch en anti-independentistisch worden dan neergezet: presbyteriaal en synodaal. De leiding van de lokale kerk berust namelijk niet bij één ambtsdrager, maar bij de kerkenraad.⁹¹ De lokale kerken moeten bovendien samenleven en samenwerken, onder andere in meerdere vergaderingen.⁹²

De kerken lieten zich niet van boven een synode en classes opleggen, maar zij gaven zich een synode en een classis. De bepalingen van Emden laten ook daar geen ruimte voor heerszucht: de vergaderingen moeten wisselen van bestuur, van voorzitter, en van locatie.⁹³ De kerken houden elkaar in de gaten uit broederlijke liefde.⁹⁴ De toon is duidelijk anti-hiërarchisch en anti-independentistisch. De band die de kerken verbindt is de gereformeerde leer.⁹⁵

⁸⁷ Emden, I.

⁸⁸ Nauta, D., *De Synode van Emden*, 89.

⁸⁹ Cf. Kamphuis, J., *Zo vonden wij elkaar*, 52, 57.

⁹⁰ Cf. Nauta, D., *De Synode van Emden*, 90.

⁹¹ Emden, VI.

⁹² Emden, VII.

⁹³ En van leden natuurlijk. Cf. art. 15; Pv, III, 6.

⁹⁴ Pv, II, 1.

⁹⁵ Cf. Nauta, D., *De Synode van Emden*, 97; Rutgers, F.L., *Kerkenordening*, 23 en noot 1.

Geen enkel onderwerp krijgt zoveel aandacht als de kerkelijke tucht. Artikelen 25-34 zijn daaraan gewijd. Dat gaat ook terug op de confessie: het leven moet vorm krijgen overeenkomstig het gereformeerde belijden. Dat geldt ook voor de prediking. In de kern van de zaak gaat het erom dat zielen bij Christus bewaard worden.⁹⁶ In Emden waren dus de gereformeerde belijdenis en het gereformeerde kerkrecht niet van elkaar te scheiden.

Ook wordt uit het laatste artikel duidelijk dat de afgevaardigden in Emden een kerkorde noodzakelijk, maar veranderlijk achtten. Bovendien kan niet alles teruggaan op het Heilige Woord van God, maar alleen de zaken die de gewetens binden moeten daar rechtstreeks op teruggaan. Andere dingen moeten niet zomaar vastgelegd worden.⁹⁷ Al in Emden wordt echter al het fundament gelegd van het gereformeerde kerkrecht: het is, naast anti-hiërarchisch en anti-independentistisch – of, positief gesteld, presbyteriaal en synodaal – ook praktisch.⁹⁸

De synode van Emden was funderend voor het gereformeerde kerkrecht en voor de toekomst van de gereformeerde kerk in Nederland.⁹⁹ Hier werd uitgesproken wat de beginselen zijn voor het welwezen van de gereformeerde kerk.¹⁰⁰ Hoewel er wel degelijk vragen leefden rondom de verhouding lokaal-bovenlokaal, de gehoorzaamheid aan de instellingen van mensen, en het reële gevaar van een papieren paus, konden de afgevaardigden zich schikken in de manier waarop Emden omging met het Schriftuurlijke getuigenis en de manier waarop de broeders elkaar vonden op basis van het Woord van God.¹⁰¹ Het ging om de bevestiging van de heerschappij van Gods Woord, vandaar ook het eerste artikel van Emden.¹⁰² Allen daar aanwezig bogen het hoofd onder de scepter van Christus. De afgevaardigden herkenden en erkenden dat de orde zoals zij die daar bepaald hadden niet alleen het Woord van God ná sprak, maar ook een goede orde schiep die de vrijheid- en het horen van het Woord beter tot haar recht liet komen. Daarmee zijn de vraagstukken niet tot een voltooid eindpunt gekomen:

⁹⁶ Cf. Nauta, D., *De Synode van Emden*, 98-99.

⁹⁷ Pv, I, 2. Cf. Kamphuis, J., *Zo vonden wij elkaar*, 75.

⁹⁸ Cf. Nauta, D., *De Synode van Emden*, 128.

⁹⁹ Nauta, D., *De Synode van Emden*, 121. Dat blijkt ook wel uit het feit dat de artikelen van Emden in nagenoeg alle volgende synoden en kerkorden terug te vinden zijn. De lijnen die door Emden zijn uitgezet, zouden ook in de (nabije) toekomst bepalend blijken. Cf. Harten-Tip, A. van, *De Dordtse Kerkorde 1619. Ontwikkeling, context en theologie* (diss. 2018), 58.

¹⁰⁰ Cf. Meer, B. van, *De Synode te Emden*, 221.

¹⁰¹ Cf. Nauta, D., *De Synode van Emden*, 54.

¹⁰² Cf. Nauta, D., *De Synode van Emden*, 64-65.

de vragen die in Emden aan de orde waren, zijn ten dele nog steeds actueel: de betekenis van de kerkelijke structuur, de waarde van het kerkelijk belijden, de plaats van de kerk in de samenleving en haar verhouding tot de overheid zijn kwesties die de gereformeerde kerk in Nederland altijd hebben beziggehouden.

De Ordonnances Ecclésiastiques

Ten tijde van Wezel en Emden bestonden er ook andere gereformeerde kerken. Wezel ging, zo werd gezegd, te rade bij andere kerken. Emden bij de Franse kerkorde. Zijn er nog andere personen of dingen die invloed hebben gehad op het tijdens de vroegste synoden van de Nederlandse kerken besprokene?

Wezel kon ten dele grijpen naar bestaande regelingen in Genève en London, hoewel die regelingen naar hun aard plaatselijk bepaald waren terwijl Wezel aan het begin van een landelijke kerk stond. Dat landelijke kerkverband bestond toentertijd alleen in Frankrijk. Toch staat achter het geheel de geest van Calvijn.¹⁰³

Er zijn parallellen aan te wijzen tussen de Acta van het Convent van Wezel en de *Ordonnances Ecclésiastiques* zoals die door Calvijn in Genève waren opgesteld.¹⁰⁴ Met betrekking tot het functioneren van een kerkverband kon de plaatselijke Geneefse ordening geen voorbeeld bieden, maar wanneer het gaat om de beschrijving van het ambt is er (bijna) woordelijke overeenkomst.¹⁰⁵ Ook de Engelse kerkordening, zoals die gold in de Londense vluchtelingengemeente onder leiding van á Lasco, heeft waarschijnlijk invloed gehad op de uiteindelijke tekst van Wezel.¹⁰⁶ Overigens geven de Acta van het Convent van Wezel al zoveel aan: de aanwezigen zijn bij andere gereformeerde kerken te rade gegaan.¹⁰⁷

Hoewel de Emdense afgevaardigden vrijmoedig geput hebben uit de Franse kerkorde, is Emden geen kopie. De synode van Emden is op een zelfstandige manier omgegaan met het

¹⁰³ Nauta, D., *De Synode van Emden*, 110. Cf. Pv, I, 9. Cf. Meer, B. van, *De Synode te Emden*, 164; Broeke, C. van den, "Composition", 3-4. Cf. Huffel, M.A.P. van, "The Relevance of Reformed Church Polity Principles: Revisiting the Concept", in: Janssen, A.J. & Koffeman, L.J. (Red.), *Protestant Church Polity in Changing Contexts I. Ecclesiological and Historical Contributions. Proceedings of the International Conference, Utrecht, The Netherlands, 7-10 November, 2011* (Zürich: Lit, 2014, 29-48), 31-33.

¹⁰⁴ Cf. Haitjema, Th. L., "Calvijn en de oorsprong van het Nederlandsche Gereformeerde Kerkrecht", in: Goslinga, A., Sizoo, A., Smit, H.J. (red.), *Christendom en Historie. Lustrumbundel uitgegeven vanwege Het Gezelschap van Christelijke Historici in Nederland* (Amsterdam: Holland, 1925, 183-212), 188, 200-201. Het gaat dan specifiek om de lijst met predikantszonden.

¹⁰⁵ Cf. Haitjema, Th. L., "Calvijn en de oorsprong", 202.

¹⁰⁶ Cf. Haitjema, Th. L., "Calvijn en de oorsprong", 197-198.

¹⁰⁷ Acta Wezel, opening.

in Frankrijk vastgelegde beleid. Hoewel er soms woordelijke of zakelijke overeenkomst is, hebben de in Emden aanwezigen niet maar de Fransen nagepraat. Beter is het om te zeggen: beide kerkorden vloeien voort uit gereformeerde beginselen. De afgevaardigden zochten overeenstemming en vonden die ook in wat de Franse kerken geschreven hadden. De *Ordonnances* zijn ongetwijfeld gebruikt, maar niet zonder meer gekopieerd. Gebruikt, want er waren onder de ondertekenaars vele Vlamingen. De uit het Zuiden van de Nederlanden afkomstige geloofsvluchtelingen waren bekend met het Franse calvinisme. Bovendien is art. 1 van Emden een echo van de Franse *Discipline Ecclésiastique*. De aanwezigen waren op Frankrijk georiënteerd, zoals ook blijkt uit het onderschrijven van de Franse confessie.¹⁰⁸

Het verschil tussen Emden en Wezel bestaat in de samenstelling van beiden. Hoewel er broeders waren die zowel in Wezel als in Emden aanwezig waren, was Wezel meer onderhevig aan Engelse en Nederlandse invloeden, terwijl Emden voornamelijk beïnvloed werd door Fransen (en Walen). Misschien dat dit er ook mee te maken heeft dat de deels door de Zwitserse kerk beïnvloedde Engelsen in Emden niet aanwezig konden zijn.¹⁰⁹

[Wat is de betekenis van de synode van Dordt?](#)

In deze alinea's zal een korte beschrijving gegeven worden van de aanloop naar- en het (inhoudelijke) verloop van de nationale synode van Dordrecht in 1618-1619. Daarin zal het onvermijdelijke karakter van de Nationale Synode van Dordrecht benadrukt worden, hoewel de details van de aanloop naar dit internationale gereformeerde concilie onbesproken zullen moeten blijven. In de destijdsse doolhof van kerk en staat, van gewestelijke zelfstandigheid en kerkelijke bemoeizucht, de kwestie rondom de kerkorde, de leer, en de theologische discussies, zal het zwaartepunt van de bespreking liggen bij de totstandkoming van de Dordtse Kerk Orde (DKO) – hoewel deze zaak geenszins volledig te scheiden is van de andere aanleidingen tot samenkomst. Het is belangrijk om dat nogmaals te zeggen: de verschillende strijdtonelen van de verhouding tussen kerk en staat, de binding aan de belijdenis, en de visie op de kerkorde waren ten diepste nauw verbonden. Wie voorstander was van de

¹⁰⁸ Acta Emden, art. 2.

¹⁰⁹ Cf. Haitjema, Th. L., *Nederlands Hervormd Kerkrecht* (Nijkerk: Callenbach, 1951), 20-22. De Londense gemeente, geleid door à Lasco, had Zwingliaanse invloeden ondergaan. Dat Wezel daardoor beïnvloed is, blijkt o.a. uit de plek van profetie in de Wezelse artikelen.

zeggenschap van de overheid in de kerk, was vaak tegenstander van een strakke binding aan de belijdenisgeschriften. Het één vloeide uit het ander voort.¹¹⁰

Zo werd de Nationale Synode van Dordrecht het strijdtoneel van twee visies op de verhouding tussen kerk en staat, die op hun beurt ook weer bepaald werden door dogmatische overwegingen: de Hollandse Staten en diverse magistraten zouden graag het Remonstrantse gedachtegoed verder vertegenwoordigd zien in de kerk, en dit was één manier om dat te doen.¹¹¹ Het ging de gereformeerden om een zuivere kerk, zoals zij die beleden in artikel 28 van de *Confessio Belgica*.¹¹²

Een voorbeeld: in 1574 werden de bepalingen van Emden in Dordrecht als kerkelijke orde aanvaard.¹¹³ Terwijl de classes deze orde gaandeweg invoerden, legden de staten de artikelen van Emden terstond terzijde.¹¹⁴ In Middelburg 1581 werd besloten dat behalve predikanten en professoren, ook ouderlingen, diakenen, en schoolmeesters de belijdenis moesten ondertekenen.¹¹⁵ De ondertekening van de belijdenis bleek een heikel punt te zijn in de aanloop naar Dordt. De kampen waren duidelijk onderscheiden, en deze lijn zette zich voort in de rest van de ter tafel komende geschillen.

De synode nam besluiten over uitverkiezing en kerkorde, maar ook over de catechese, de openbare geloofsbelijdenis, de scholen, kerkvisitaties, toelating tot het Heilig Avondmaal, het huwelijk, de bediening van de Heilige Doop, de opleiding van predikanten, en de censuur.¹¹⁶ Een gedetailleerde behandeling van allerlei andere zaken strekt voor nu echter te ver.

¹¹⁰ Cf. Selderhuis, H.J. (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Kok, Kampen: 2006¹), 414. Cf. Spijker, W. van 't, *De Synode van Dordrecht in 1618 en 1619* (Houten: Den Hertog, 1987), 46-50, 53; 54-55 voor het onvermijdelijke karakter van Dordt.

¹¹¹ Cf. Selderhuis, H.J., *Handboek*, 370-371¹. De kerkelijke en politieke situaties waren zó met elkaar verweven, dat het gewest Holland, dat ook aan het gezamenlijke defensiebudget van de Verenigde 'Republiek' het meest bijdroeg, op politiek, economisch, religieus, en kerkelijk terrein dominant was. Het spreken in simpele tegenstellingen is echter te makkelijk (cf. 373¹), maar een nadere bespreking van de verhoudingen valt buiten de scopus van deze scriptie. Cf. Spijker, W. van 't, *De Synode van Dordrecht*, 17-18. Nationale en internationale politieke verhoudingen werkten door, soms tot op de synode.

¹¹² Spijker, W. van 't, *De Synode van Dordrecht*, 26.

¹¹³ Acta Dordrecht 1574. Art. 16.6a. Uit art. 23.6m wordt duidelijk dat de kerken het in Emden geschrevene op een zelfstandige manier verwerken, zonder daaraan af te doen.

¹¹⁴ Cf. Selderhuis, H.J. (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Kok, Kampen: 2010²), 340.

¹¹⁵ Art. 37 Middelburg.

¹¹⁶ Harten-Tip, A. van, *De Dordtse Kerkorde 1619*, 24. Vele onderwerpen die aan bod kwamen werden voorbereid op Particuliere Synoden (116-124). Veel van de in Dordt aanwezige predikanten en ouderlingen waren bij deze synoden en de door deze synoden ingeleverde gravamina betrokken. Zij waren inhoudelijk dus goed voorbereid (127). Uit de bespreking van de gravamina blijkt dat er veelal praktische vragen en vragen met betrekking tot de leer leefden.

De totstandkoming van de Dordtse Kerkorde

Vanaf 1580 gold de gereformeerde kerk als publieke kerk – er was nadrukkelijk géén sprake van een staatskerk – en dat hield in dat verdere organisatie van node was. Een publieke kerk, want hoezeer de Republiek ook met de gereformeerde religie verbonden was, ze bleken niet uitwisselbaar. Van een gereformeerde staat is dan ook nooit sprake geweest. Dat zorgde meteen voor de spanning die in de volgende alinea's besproken zal worden: de Staten wensten vrede en gewestelijke en plaatselijke autonomie; de gereformeerde kerk wenste theocratische uniformiteit: eenheid in leer en leven. Terwijl de Unie van Utrecht aan elk gewest het recht verleende om een eigen godsdienstig beleid te voeren, waren de gereformeerden van mening dat de overheid de hand aan de ploeg diende te slaan (art. 36 N.G.B.). Terwijl de overheid vreesde voor een kleine staat in het nog prille staatkundige bestaan van de Nederlanden, vreesde de kerk voor een (Remonstrantse) wereldse overheersing van de gereformeerde kerk door de staat.¹¹⁷

De afgevaardigden kwamen ook voor de vraag te staan wat de verhouding tussen kerk en staat was. De algemene opinie was eerst dat kerk en staat niet gescheiden mochten en konden worden: de godsdienst was veel te belangrijk om niet door de overheid gereguleerd te worden en bovendien waren zowel de burgerlijke als de kerkelijke overheden van God gegeven, dus waarom zouden ze niet samen optrekken?¹¹⁸ Aanvankelijk kenden de gereformeerden in Nederland een sterke samenwerking tussen kerk en overheid.¹¹⁹ Tegelijkertijd waren zowel de kerken als de overheid bang voor een overheersing van de één door de ander. Met betrekking tot dit spanningsveld rondom de verhouding tussen kerk en staat waren er wel meer heikele punten te noemen: wie had bijvoorbeeld het recht om een Nationale Synode bijeen te roepen?¹²⁰ En voorts: terwijl in Emden was besloten dat de kerk zich het recht voorbehield haar eigen dienaren te benoemen,¹²¹ claimde de overheid in 1576 de superintendentie. Bovendien was er discussie over de vigerende kerkorden: de

¹¹⁷ Hier speelden nog wel meer angsten en redenen mee, die niet allemaal benoemd hoeven te worden. Cf. Spijker, W. van 't, *De Synode van Dordrecht*, 24-26. Cf. Harten-Tip, A. van, *De Dordtse Kerkorde*, 38-39.

¹¹⁸ Cf. Velde, M. te, *Confessies: gereformeerde geloofsverantwoording in zestiende-eeuws Europa* (Heerenveen: Groen, 2009), 90-91; cf. Sunshine, G.S., *Reforming French Protestantism: the development of Huguenot ecclesiastical institutions, 1557-1572* (Kirkville, TSUP: 2003), 36.

¹¹⁹ Art. 4 Middelburg. De overheid probeerde een door de kerken uitgebracht beroep. Cf. art. 47: de avondgebeden mogen niet dan met toestemming van de overheid nagelaten worden. Cf. art. 49, art. 50, art. 58 voor de verwikkeling van kerk en overheid.

¹²⁰ Selderhuis, H.J. (red.), *Handboek*, 417.

¹²¹ Cf. art. 13 Emden.

staatskerkorde werd niet door de kerken geaccepteerd, maar de overheid weigerde op haar beurt haar gezag te verlenen aan de kerkorde van de kerken.¹²²

De Dordtse Kerkorde is zo belangrijk geworden, omdat de kerken na de Nationale Synode van Dordt in 1618-1619 tot aan 1816 van de overheid geen nationale synode meer bijeen mochten roepen. Bovendien was zij het sluitstuk van een halve eeuw kerkrechtelijke en organisatorische ontwikkeling. En hoewel de Dordtse Kerkorde niet in alle gewesten werd ingevoerd, ging zij wel in belangrijke mate terug op kerkorden die door de overheid waren geaprobeerde.¹²³ Toch voorzag de DKO niet geheel in allerlei praktische problemen die op het pad van de kerken zouden komen. De kerken hadden behoefte aan nadere voorschriften, waardoor zij, in ieder geval wat de classis betreft, uiteindelijk verder af kwamen te staan van de DKO.¹²⁴

De inhoud van de Dordtse Kerkorde

Uiteindelijk kreeg de DKO het karakter van een compromis.¹²⁵ Hoewel de overheid de kerk tegemoet was gekomen in de bescherming van de zuivere leer door toestemming te geven voor een Nationale Synode (en daar commissarissen-politiek naar af te vaardigen), eiste de overheid nu ook haar recht op in zaken van kerkelijke orde. Zelfs nu nog weigerden vele overheden de kerkorde te approberen.¹²⁶ Dat had vooral te maken met de rol die de Staten voor zichzelf weggelegd zagen wanneer het ging om bijvoorbeeld het beroepingswerk. De rol

¹²² Spijker, W. van 't, *De Synode van Dordrecht*, 23. Cf. Broeke, C. van den, *Een geschiedenis van de classis. Classicale typen tussen idee en werkelijkheid (1571-2004)* (diss. Kampen: Kok, 2005), 76-77. De Staten van Utrecht schreven bijvoorbeeld een eigen kerkorde waarin het recht tot de benoeming van ambtsdragers alleen aan de overheid toekwam. Cf. Harten-Tip, A. van, *De Dordtse Kerkorde*, 64-75. De kerkordes zoals die opgesteld werden door de kerken of de staten vertoonden onderling veel verschil, zowel formeel als inhoudelijk (79-80).

¹²³ Broeke, C. van den, *Geschiedenis*, 80. Cf. Spijker, W. van 't, *De Synode van Dordrecht*, 23.

¹²⁴ Cf. Broeke, C. van den, *Geschiedenis*, 116-117.

¹²⁵ Bijvoorbeeld met betrekking tot het *ius patronatus*. De gecommiteerden hadden van de Staten-Generaal opdracht gekregen dit recht onaangetaast te laten. Het patronaatsrecht werd wel aan banden gebonden (art 4, 5). Cf. Harten-Tip, A. van, *De Dordtse Kerkorde*, 133-134, 135-136, 194-197. Het *ius patronus* betrof het recht voor (veelal) adellijke families om de geestelijken op hun grond te benoemen en te onderhouden. Dat stond op gespannen verhouding met de gereformeerde overtuiging dat de HEERE arbeiders in Zijn Wijngaard roept. Uiteindelijk werd het recht niet weggenomen, maar wel ingeperkt (cf. art. 5 DKO). Zo meenden de afgevaardigden de vrede in kerk en land te dienen. Overigens was de synode kennelijk niet van mening dat er een compromis gesloten werd. Uit de Post-Acta (156^e en 157^e zitting) komt nu niet bepaald naar voren dat er verhit over gediscussieerd is. Het is duidelijk dat het *ius patronus* aan banden werd gelegd zodat er geen misbruik zou zijn, en het recht van de Kerken om de gepresenteerde persoon te weigeren wordt benadrukt. Het patronaatsrecht is in de DKO niet los van de kerkelijke weg denkbaar. Toch blijkt uit de ingeleverde gravamina wel dat de DKO niet geworden is wat de kerken verlangden. Uit het uitblijven van autorisatie door de Staten-Generaal blijkt dat de DKO ook niet geworden is wat de overheid verlangde. Cf. Selderhuis, H.J., *Handboek*, 164, 167.

¹²⁶ Cf. Spijker, W. van 't, *De Synode van Dordrecht*, 116. Cf. 173-175. De overheid betaalde flink voor de synode.

van de overheid daaromtrent was met de DKO wel groter geworden, maar nog steeds niet zo groot als in de staatskerkorden. De kerken zelf wensten minder overheidsbemoediging en afschaffing of inperking van het patronaatsrecht. Uiteindelijk is de DKO daarmee een concessie geworden.¹²⁷

Bij het opstellen van de DKO is gebruik gemaakt van de kerkelijke kerkorden tot dan toe.¹²⁸ De veranderingen die de aanwezigen wel doorvoerden, waren veelal praktisch van aard – al werden vele dingen ook niet aangepast omdat ze toereikend waren. Ook het grondpatroon en het karakter van de kerkorde zijn niet veranderd. Wat opvalt is dat de positie van de overheid verstevigd is. Dat is ook niet zo gek: de samenstelling van Dordt was anders dan die van de kerkorde van 1586 in 's-Gravenhage (één van de kerkelijke kerkorden waarvan bij het opstellen van de DKO gebruik is gemaakt en waarmee de DKO grote gelijkenis vertoont).¹²⁹ Bovendien hebben de afgevaardigden de ruimte genomen die de N.G.B. de overheid biedt. Ook wat dit betreft blijkt de DKO een compromis te zijn tussen de Staten en de kerk. Belangrijker is dat de positie van de kerk ook steviger is geworden. Deze verstevigde positie van de kerk is ten koste gegaan van de gelijkheid van de plaatselijke kerken. Dat lijkt strijdig met het anti-hiërarchische principe van Emden.¹³⁰ Toch blijkt uit het feit dat de tekst van de DKO niet als opnieuw vastgesteld document in de (Post)Acta van de synode is opgenomen dat de kerken de DKO zagen als een aangepaste versie van de kerkorde van Emden in 1571. Soms veranderde een artikel tekstueel gezien echter niet, maar werd de invulling daarvan wezenlijk anders.¹³¹ Met betrekking tot middelmatige zaken kregen kerken, net als bij Emden al was gezegd, de ruimte om naar bevind van zaken te handelen, zij het binnen de kaders van de Schrift, de eerder gemaakte kerkelijke afspraken, en de regels van de overheid.¹³²

¹²⁷ Cf. Harten-Tip, A. van, *De Dordtse Kerkorde*, 161, 191-197.

¹²⁸ Cf. Harten-Tip, A. van, *De Dordtse Kerkorde*, 77-114 (Hs. 4). De synode heeft zelfs besloten de kerkorde van 1586 niet te vervangen door een andere, maar deze in substantie goed te keuren (129).

¹²⁹ Bij de opstelling van de DKO hebben de afgevaardigden wel gebruik gemaakt van de geaprobeerde kerkorde van 1586. Cf. Vos, D. de, *Hervormd en gereformeerd*, 55-56. Hier moet wel bij opgemerkt worden dat de kerkorde van 's-Gravenhage alleen in Zeeland en Gelderland geaprobeerd werd. Omdat er in 1586 nog steeds geen algemeen erkende kerkorde voor de Gereformeerde Kerk was, formuleerden de kerken maar provinciale kerkorden. Cf. Selderhuis, H.J. (red.), *Handboek*, 153.

¹³⁰ Cf. Harten-Tip, A. van, *De Dordtse Kerkorde*, 165-166. "De praktijk overwon hier het principe." Overigens werd er in ieder geval op de synode van Dordt 1618-1619 niet hoofdelijk, maar groepsgewijs gestemd. Een getalsmatig overwicht was dan geen voordeel voor een bepaald gewest. Misschien dat die praktijk ook op de classis ingang vond. De stemmen werden dan gewogen, maar niet altijd geteld.

¹³¹ Cf. Harten-Tip, A. van, *De Dordtse Kerkorde*, 151-152. Het gaat hier over de tijdelijke onderbreking van het ambtswerk. Cf. DKO, art. 14.

¹³² Cf. Harten-Tip, A. van, *De Dordtse Kerkorde*, 158.

Al in de DKO zit praktische ruimte.¹³³ Niet alleen waren veel van de aangehaalde zaken van praktische aard, en passend bij de stand van de gereformeerde kerk in die tijd, maar bovendien was het pragmatische wat hierboven al gesignaleerd is, ook in Dordt aanwezig. Zo geeft art. 48 DKO officieel ruimte voor een onderlinge correspondentie die er al was, al was in art. 43 van Emden deze ruimte ook al gecreëerd. Theoretisch was deze correspondentie niet nodig, omdat de kerken voornemens waren eens in de drie of vier jaar een nationale synode bijeen te roepen. Maar de afgevaardigden voorzagen misschien al wel moeilijkheden op deze weg. Verder is bijvoorbeeld art. 49 nieuw, waarin staat dat deputaten aangesteld kunnen worden om bepaalde taken te verrichten tussen vergaderingen van de classis door. Zo ook het aanstellen van kerkvisitatoren.

De veranderingen met betrekking op de DKO in verband met de daarvoor opgestelde kerkorden werden dus vooral gemotiveerd door de praktijk: enerzijds de praktijk van de kerken zelf, anderzijds de bestuurlijke vorm van het grondgebied waarin zij haar roeping moest vervullen. Toch is dit misschien wel wat kort door de bocht: hadden de kerken niet, overeenkomstig haar eigen belijden, het Woord van God moeten volgen en er geen compromis-document van moeten maken als ze dat niet wilden? In ieder geval in de ogen van de 16e-eeuwse afgevaardigde doet de DKO de Schrift geen inhoudelijk geweld aan.¹³⁴ De totstandkoming van een kerkorde zelf kwam voort uit de wensen van de kerken.¹³⁵ Overigens heeft de invloed van de overheid maar in één geval geleid tot een nieuw artikel (art. 28). De invloed van de door de kerken ingeleverde gravamina was aanzienlijk groter. Hoewel er aan de kerkorde van 's-Gravenhage 1586 dus wel het één en ander werd veranderd en

¹³³ "De kerkorde bleek een levend document dat naar de eis van de Kerk in een bepaalde tijd werd aangepast." Harten-Tip, A. van, *De Dordtse Kerkorde*, 206. Dezelfde bewoording in de kerkorde krijgt in een verschillende situatie of tijd niet per definitie dezelfde betekenis.

¹³⁴ Cf. Harten-Tip, A. van, *De Dordtse Kerkorde*, 164. Het blijft wel onduidelijk wat de rol van de Staten in de kerkelijke besluitvorming nu precies was. Het standpunt dat de overheid een rol had te spelen in de kerkelijke vergadering werd breed gedragen binnen de gereformeerde theologie en de samenleving. Dat werd ook nog eens staatsrechtelijk vastgelegd door de Unie van Utrecht. Cf. Rutgers, *Kerkenordening*, 27-36. Met dat de kerk een publieke kerk werd, had zij ook te rekenen met het publieke gezag. De DKO had al kerkelijk gezag, zij was immers door de kerken opgesteld, maar moest ook politieke geldigheid verkrijgen, zodat het publieke karakter van de kerk ook zo tot wet verheven zou worden. De overheid duldde geen staat in een staat: haar gezag moest soeverein bewaard worden. Toch vloeide het publieke karakter van de kerk voort uit de beslissing van de overheid om haar publiek te erkennen. Daarom wilde de overheid de macht van de kerken enigszins binnen de perken houden. Zo stonden beiden in hun recht en handhaafden beiden hun bevoegdheid tot regering: de kerk legde zich neer bij een overheid die haar feitelijk toestond bijna heel haar eigen ordening na te leven, zelfs in eerdere edities dan de DKO, en de overheid ontzag de kerken.

¹³⁵ Cf. Harten-Tip, A. van, *De Dordtse Kerkorde*, 171.

vermeerderd, al naar gelang de afgevaardigden nodig achtten voor het goed functioneren van de kerk in de toenmalige situatie, werden er geen bepalingen geschrapd.

Net als tegenwoordig was de positie van de diaken in de begintijd van de gereformeerde kerk niet helder en eenduidig. In de N.G.B. en in de DKO wordt onomwonden beleden dat één van de ambten het ambt van diaken is.¹³⁶ Deze hebben dan volgens de N.G.B. ook zitting in de kerkenraad. Toch wordt in de DKO de diaken niet bij de kerkenraad gerekend, tenzij daartoe getalsmatige noodzaak bestaat.¹³⁷ De reden voor deze ambiguïteit lijkt een verschil van mening te zijn over de vraag wat het ambt van diaken nu eigenlijk betekent. Was het de taak van de diakenen om, naast hun zorg voor de armen en de verdrukten, ook een regeerambt uit te oefenen? En vormde dat dan niet een al te grote belasting? In ieder geval is het voorstelbaar dat de kerken de diakenen bij een kleine kerkenraad wilden hebben om zo uiting te geven aan het anti-hiërarchische principe van het gereformeerde kerkrecht: geen al te kleine groep mensen die de dienst uitmaakt. Al met al lijken praktische overwegingen de meest voor de hand liggende. De positie van de diaken was nog niet uitgekristalliseerd. Dat kan ten dele te maken hebben met de verhouding tussen de diakenen en de overheid: zij konden niet los van elkaar opereren.¹³⁸

Waar de kerken in Emden nog onafhankelijk waren van de overheid, was dit in Dordt niet langer het geval. Dat is ten dele te verklaren door de veranderde tijden: in Emden was er nog sprake van een kerk onder het kruis, in Dordt was de gereformeerde kerk een geaccepteerd verschijnsel.

De DKO eindigt waar Emden ook eindigde: de kerken mogen deze artikelen veranderen, mits het profijt der kerken dat vereist. Deze praktische inslag waakt ervoor om de kerkorde te zien als *petrefact* dat de eeuwen ongewijzigd trotseert.

Hoewel de DKO het hoogtepunt is van jaren kerkrechtelijke ontwikkeling, werd deze nergens ongeclausuleerd aangenomen.¹³⁹ Toch is de DKO als karakteristiek voor het Nederlandse

¹³⁶ Art. 2 DKO; art. 6 Emden; art. 30 N.G.B.

¹³⁷ Art. 37; cf. art. 4.

¹³⁸ Cf. Harten-Tip, A. van, *De Dordtse Kerkorde*, 184-186.

¹³⁹ Hoewel: feitelijk volgden de kerken de daarin beschreven ordeningen wel op, onder toelating en met goedkeuring van de overheid, zodat ook waar formeel geen approbatie verleend was de ordening *de facto* functioneerde als geaprobeerd. Formeel, echter, is de approbatie alleen door de Staten van Overijssel, Gelderland, en Utrecht verleend. Niet door de Staten-Generaal of door de Staten van de andere provinciën. Daarbij moet wel aangetekend worden dat degenen die de kerkorde van 1586 hielden, geen andere kerkorde

gereformeerde kerkrecht te zien.¹⁴⁰ Bovendien was de DKO niet alleen het hoogtepunt, maar ook het voorlopige eindpunt van de gereformeerde kerkrechtelijke ontwikkeling in Nederland.¹⁴¹ Tot 1816 zou er geen nieuwe landelijke kerkorde worden vastgesteld. Hoewel de DKO nooit overal gegolden heeft, en in die zin haar eerste doel gemist heeft – één kerkorde voor al de Nederlandse gewesten – zijn de daarin vervatte artikelen, net als die van Emden, wel te beschouwen als wezenlijk voor de gereformeerde kerk. Hoewel de prijs die de kerk betaalde voor het zuiver houden van de leer hoog was – de overheidssteun daaromtrent zorgde voor een invloed die aantoonbaar invloed heeft gehad op de totstandkoming van de artikelen van de DKO – vormt het in Dordt besprokene de basis voor de organisatie van het gereformeerde kerkelijke leven.¹⁴²

Conclusie

Wezel, Emden, en Dordt liggen in die zin aan de wortels van het gereformeerde kerkrecht, dat zij lijnen uitleggen die tot op heden van belang blijven. De anti-hiërarchische, anti-independentistische inslag, gekoppeld aan het praktische-doch-principiële, de plicht om de kerkorde te herzien, de oecumenische inslag, de soberheid (in weerwil tegen de katholieke *canon*) en de presbyteriaal-synodale opbouw van het geheel zijn ook in hedendaagse kerkorden terug te vinden. Bovendien zijn deze lijnen zichtbaar in het geheel van het gereformeerde kerkrecht.

Ook de kerkelijke eenheid kreeg in die tijd gestalte door de binding aan de leer en de belijdenissen. Juist om de eenheid in geloof en belijden ontvingen de kerken elkaar om Christus' wil op de classis en de synode. De liefde tot elkaar kreeg gestalte door de liefde in en tot de Waarheid.

De opbouw van het geheel heeft lang gegolden als model voor kerkorden die zich wilden verhouden tot de gereformeerde wortels van de kerken.¹⁴³ Dat zal ook in het vervolg van dit onderzoek zichtbaar worden.

dan de DKO hielden, maar dezelfde in een vorige redactie – een versie die zo weinig verschilde van de DKO dat het nagenoeg dezelfde kerkorde was.

¹⁴⁰ Cf. Vos, D. de, *Hervormd en gereformeerd*, 57.

¹⁴¹ Dit is ook weer niet helemaal waar. Er gebeurden wel degelijk dingen op kerkrechtelijk vlak (bijvoorbeeld de invoering van de psalmberijming van 1773). Dat gebeurde echter allemaal op classicaal of provinciaal niveau, en niet op landelijk niveau. De kerkorde als zodanig is in die jaren onveranderd gebleven.

¹⁴² Cf. Selderhuis, H.J., *Handboek*, 162-167.

¹⁴³ Cf. Broeke, C. van den, "Composition", 4-5.

Niet naar Ulrum, niet naar Amsterdam, maar samen naar Dordt

De lijnen zoals die door Wezel, Emden, en Dordt werden uitgezet, zullen blijken toonaangevend te zijn in het vervolg van de gereformeerde kerkordelijke ontwikkeling. Een belangrijk punt in die ontwikkeling werd gevormd door de Vereniging van 1892. De Vereniging van 1892 is een complex historisch gebeuren. De aanloop daarnaartoe zal in deze scriptie beschreven worden vanaf de invoering van het Algemeen Reglement 1816. Wat volgt is een kort overzicht van de Afscheiding en de Doleantie, de twee groepen die in 1892 bij elkaar kwamen en dus tot een nieuwe kerkorde moesten komen. Speciale ruimte is gereserveerd voor een aanvankelijke beschouwing over het geschil tussen 'oud' en 'nieuw' kerkrecht. Vervolgens wordt de herziening van 1905 besproken, waarbij ook een aanvankelijke bespreking van de kwestie rondom de 'veronderstelde wedergeboorte' een plek krijgt. Deze twee ogenschijnlijke uitweidingen (het kerkrecht en de wedergeboorte) zullen later in de historische schets van dit onderzoek van belang blijken. Tot slot een concluderende samenvatting.

Het Algemeen Reglement van 1816

In 1796 decreeteerde de Nationale Vergadering¹⁴⁴ de scheiding van kerk en staat.¹⁴⁵ Tot de totstandkoming van het Algemeen Reglement in 1816 behielden de provinciaal geldende kerkorden echter hun zeggingskracht, zij het zonder de overheidsinmenging die er tot dan toe mee gemoeid was. In 1816 kwamen de oude kerkelijke organen te vervallen, en dienden zij hun werkzaamheden over te dragen aan de nieuwe colleges van kerkelijk bestuur. De DKO kon dus vanaf 1816 niet meer gelden, hoewel een daartoe bevoegde kerkelijke vergadering haar nimmer heeft ingetrokken.¹⁴⁶ Het spanningsveld tussen kerk en overheid was daarmee van overheidswege beslist.¹⁴⁷

¹⁴⁴ De Nationale Vergadering was de eerste gekozen volksvertegenwoordiging van Nederland (toen nog de Bataafse Republiek). Zij heeft twee zittingen gehad, waarna er door een staatsgreep een einde kwam aan deze vorm. Cf. Lieburg, F. van, "Re-understanding the Dordt Church Order in its Dutch Political, Ecclesiastical, and Cultural Context", in: Janssen, A.J. & Koffeman, L.J. (Red.), *Protestant Church Polity in Changing Contexts I. Ecclesiological and Historical Contributions. Proceedings of the International Conference, Utrecht, The Netherlands, 7-10 November 2011* (Zürich: Lit, 2014, 117-136).

¹⁴⁵ Selderhuis, H.J., *Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 572¹.

¹⁴⁶ Selderhuis, H.J., *Handboek*, 169. Cf. Rutgers, *Kerkenordening*, 19, 23, 36. De kerkelijke geldigheid van de DKO kon nu juist niet meer worden betwist, aldus Rutgers. Immers, de overheid had juist voor goed het standpunt verlaten waarop zulk een betwisting nog mogelijk was.

¹⁴⁷ Dat dit op hardhandige wijze gebeurde, wordt duidelijk uit de manier waarop het bestuur omging met protesten en bezwaren. Cf. Vos, D. de, *Hervormd en gereformeerd*, 65-68, 70-71. Het Reglement was niet meer presbyteriaal te noemen, en is strijdig met de beginselen van de gereformeerde kerk in het algemeen. In de

In de tijd van de DKO, dat wil zeggen ten tijde van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (1588-1795) was de Gereformeerde Kerk nauw verbonden met de staat. Andere groeperingen werden niet vervolgd, maar ook niet meer dan gedoogd. Dat betekende enerzijds dat de Gereformeerde Kerk een voorkeurspositie genoot, maar anderzijds dat de overheid verregaande bevoegdheden had wanneer het ging om kerkelijke aangelegenheden. Vanaf 1795 kwam er een centralisatiebeweging op gang die de gewestelijke zelfstandigheid aan banden legde en de Gereformeerde Kerk, die sinds 1816 de Nederlandse Hervormde Kerk heette, onder het centralistische bestuur van de overheid plaatste.¹⁴⁸ De consolidatie van dit beleid vond plaats onder de hernieuwde Nederlandse regering van koning Willem I en de grondwet van 1815.¹⁴⁹ De koning beschermde de kerken als instellingen voor het algemeen nut die gescheiden waren van de staat, al was hij wel bevoegd om zich met kerkelijke zaken te bemoeien. Dat bleek met de invoering van het Algemeen Reglement van 1816, dat ging functioneren als kerkorde. De staat had nadrukkelijk geen invloed op de inhoud van de leer, maar wel op de uiterlijke organisatie: de provinciale versnippering en de tientallen classicale wetboeken moeten de verlichte bestuurders een doorn in het oog zijn geweest.¹⁵⁰

N.G.B., de acta van Emden, en latere acta, wordt telkens duidelijk dat het gezag van een meerdere vergadering afkomstig is uit de plaatselijke kerken. Bovendien zijn gereformeerde kerkordeningen over het algemeen *omnium consensu* aangenomen, 73. Dat was met het Reglement bepaald niet het geval. Cf. 71-73 voor de gerechtelijke uitspraken en de versmelting van staat en kerk. Ook na de invoering van het Reglement bleek kritiek niet van de lucht te zijn. Cf. Broeke, C. van den, *Geschiedenis van de classis*, 158-161. Desondanks wordt gezegd dat het Reglement van 1816 'vrijwel zonder protest' aan de NHK werd opgelegd (Selderhuis, H.J., *Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 609¹). 'Vrijwel zonder protest' is echter ongekwalificeerd te onnauwkeurig, omdat er wel degelijk sprake was van (officiële) bezwaren. Voor de bezwaren cf. Balke, W. & Oostenbrink-Evers, H., *De Commissie voor de Kerkorde (1945-1950)* (Zoetermeer: Boekencentrum, 1993), xvii-xviii. De bezwaren konden echter niet op een meerdere vergadering ingediend worden, omdat afgevaardigden namens de kerken het Reglement niet definitief kon aanvaarden: toen de kerken als Algemene Synode in juli 1816 samenkwamen, geschiedde dat al op basis van het Algemeen Reglement. Cf. Haitjema Th. L., *Kerkrecht*, 45-46. Er waren wel protesten, zowel tegen de gang van zaken als tegen de structuur (Haitjema noemt Amsterdam, Tiel, Haarlem, Utrecht, Delft en Delftland, en Tielerwaard als protesterende classes), maar die bezwaren werden kennelijk niet erg serieus genomen (cf. Haitjema, Th. L., *Kerkrecht*, 46-49).

¹⁴⁸ Selderhuis, H.J., *Handboek*, 171. Toen ontstond ook de term 'kerkgenootschappen', een term die past in een tijd en cultuur waarin allerlei genootschappen ontstonden en er een centralistische geest heerste. Ook in een tijd van uniforme belastingheffing en rechtspraak, waarin de idealen van de Franse Revolutie werden doorgevoerd, en de volkssoevereiniteit gevierd werd, moest de Gereformeerde Kerk haar plek vinden. Dat deed zij niet langer als voorkeurskerk, maar als kerkgenootschap, één van de vele. Er was geen heersende kerk meer, maar alle kerkgenootschappen werden door de overheid gelijk behandeld.

¹⁴⁹ Cf. Selderhuis, H.J., *Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 602¹.

¹⁵⁰ Selderhuis, H.J., *Handboek*, 171-173. Cf. Selderhuis, H.J., *Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 618-620¹. Het Reglement was niet alleen ongereformeerd naar vorm, maar ook naar inhoud: de kerk verwerd tot instelling voor het algemeen nut, tot speerpunt van het beschavingsoffensief. De latere vrijzinnigheid in de NHK, die mede zou leiden tot de Afscheiding, kreeg hier al gestalte. Cf. Bouwman, H., *Gereformeerd Kerkrecht*, I, 312.

De belangrijkste wijziging ten opzichte van de DKO was dat de classicale en provinciale kerkelijke instanties hun taken moesten beëindigen en moesten overdragen aan nieuwe, centraal aangestuurde, besturen. Er was dus geen sprake meer van autonome gemeenten die via meerdere vergaderingen met elkaar verbonden waren, net zomin als van anti-hiërarchie. De besturen werden door de koning benoemd. Hij zag het als zijn taak om, met behulp van de kerk, het rijk bijeen te houden. Hij stond ook aan het hoofd van de kerk, als hoogste bisschop, naar het voorbeeld van de Luthers en de Anglicanen. 'Bestuur' bleek de goede term te zijn: de bestuurlijke organisatie van de kerk was in het Algemeen Reglement belangrijker dan het opzicht over de leer en het leven van haar leden.¹⁵¹ Ook de belijdenisgeschriften werden in het reglement niet bevestigd.¹⁵² In de bespreking van de Nederlandse Hervormde Kerkorde van 1951 zal de verdere geschiedenis van het Algemeen Reglement van 1816 weergegeven worden, omdat het tijdperk van het Algemeen Reglement pas met de Hervormde Kerkorde van 1951 definitief ten einde is.

Afscheiding en Doleantie

De reorganisatie door het Algemeen Reglement van 1816 en de steeds liberaler wordende Nederlandse Hervormde Kerk leidden in 1834 tot de Afscheiding. Te beginnen met Ulrum, besluiten vele kerken het Hervormde kerkelijke bestuur niet langer te volgen.¹⁵³ De overheid

¹⁵¹ Illustratief is het begin van het Algemeen Reglement van 1816: dat begint met het noemen van het lidmaatschap en vervolgt met een organisatorisch overzicht van de kerk. Dat organisatorische model is overigens andersom: in plaats van plaatselijk te beginnen, begint dit overzicht bij de synode en werkt het vandaar toe naar de plaatselijke gemeente. De klassieke gereformeerde elementen ontbreken. "De Hervormde Kerk had een formeel doordachte kerkorde gekregen, waarin voor het functioneren van de belijdenis geen kerkordelijke voorzieningen waren getroffen." Balke, *Commissie*, xviii.

¹⁵² Cf. Selderhuis, H.J., *Handboek*, 175-176. Later zou dit nog weer opspelen rond de proponentformule, met name rondom het *quia* of *quatenus*. Er wordt zelfs niet gesproken over de Heilige Schrift. Het is met recht een bestuursdocument. Voor een vergelijkbare analyse, cf. Broeke, C. van den, "Composition", 6.

¹⁵³ Uit de Acte van Afscheiding of Wederkeering uit Ulrum: "(...) sedert geruimen tijd opgemerkt hebbende, het bederf in de Nederlansche Hervormde Kerk, zoo wel in verminking of verlochening van de leer onzer vaderen gegrond op Gods woord, als in de verbastering van de bediening der Heilige Sacramenten naar de verordineering van Christus in zijn woord; en in het bijna volstrekke verzuim der kerkelijke tucht; welke stukken allen naar onze Gereformeerde belijdenis Art: 29 kenmerken zijn der ware kerk; door Gods genade eenen Herder en Leeraar ontvangen hebbende die ons naar den woerde Gods de zuivere leer onzer vaderen voorstelde, dezelve zoo wel in het bijzonder als in het algemeen toepaste; (...) hierdoor leefde de gemeente in rust en vrede, doch die rust en vrede werd gestoord, door de hoogst onrechtmatig(e) en ongoddelijke schorsing van onzen algemeen geliefden en geachten Herder en Leeraar; (...) weshalve de ondergetekenden met dezen verklaren dat zij overeenkomstig het ampt aller gelovigen Art. 28 zich afscheiden van de gene die niet van de Kerk zijn, en dus geen gemeenschap te willen hebben, met de Nederlansche Hervormde Kerk, tot dat deze terug keert tot de waarachtige dienst des Heeren en verklaren tevens gemeenschap te willen uitoefenen met alle ware Gereformeerde ledematen, en zich te willen vereenigen met elke op Gods onfeilbaar woord gegronde vergadering, aan wat plaatze God dezelve ook vereenigd heeft, betuigende met dezen, dat wij ons in alles houden aan onze aloude Formuiere van eenigheid NL: de belijdenis des geloofs. De Heidelbergsche Catechismus en Canones van de Synode van Dortrecht gehouden in den jare 1618, 1619 onze openbare

kan er niets aan doen, maar eist wel dat de kerken, om in aanmerking te komen voor de vrijheid van godsdienstoefening, officiële overheidserkenning aanvragen. De afgescheidenen weigeren dit, omdat zij zich beschouwen als de rechtmatige voortzetting van de Gereformeerde Kerk.¹⁵⁴

In 1886 verlaat opnieuw een groep orthodoxe hervormden de Nederlandse Hervormde Kerk. Zij noemen zichzelf 'dolerenden' (treurende/klagenden) en hun beweging valt onder de noemer van de Doleantie. Zij vormen een reactie op het voornamelijk vrijzinnige klimaat binnen de Nederlandse Hervormde Kerk, maar vloeien ook voort uit de plaatselijke wens om autonomer te kunnen zijn dan in de gecentraliseerde Hervormde Kerk het geval was. Zij wilden aanvankelijk de kerk van binnenuit hervormen, maar zien zich nu genoodzaakt om, omwille van vastomlijnde belijdenis, liturgie, en kerkorde, de Hervormde Kerk te verlaten.¹⁵⁵

De kerkorde van 1896

Na de vereniging van de Afgescheidenen en de Dolerenden, moesten de Gereformeerde Kerken in Nederland tot een besluit komen met betrekking tot de te vigeren kerkorde. Het was duidelijk dat het Algemeen Reglement van 1816 volstrekt onacceptabel was, maar wat moest daar dan voor in de plek komen?

De Afgescheidenen wilden wel de DKO houden, maar hoe dan? Zij hadden al in 1837 voor de vraag gestaan of de kerken de DKO zoveel mogelijk moesten houden zoals de DKO was, of deze ingrijpend moesten veranderen zodat de DKO zou voldoen aan de nood der tijden. De synode achtte destijds eerst de aangebrachte wijzigingen noodzakelijk: de toestand van de kerk is sinds 1619 aanmerkelijk veranderd en het oude moet niet zonder verstand behouden worden.¹⁵⁶ De kerken hebben geprobeerd de DKO als leidraad te gebruiken, maar dat niet blindelings te doen. Waar het belang van de kerken dat vereiste, zijn de artikelen veranderd, vermeerderd, of verminderd.¹⁵⁷ Toch bleef er weerstand bestaan tegen de kerkorde van

Godsdienstoefeningen te richten naar de aloude kerkelijke Liturgie en ten opzichte der Kerkdienst en bestuur ons voor het tegenwoordige te houden aan de Kerkenordering opgesteld door de voornoemde Dordrechtsche Sinode, eindelijk verklaren wij bij dezen dat wij onzen onrechtmatig geschorsten Predikant als onzen wettig geroepen en geordenden Herder en Leeraar blijven erkennen."

¹⁵⁴ Cf. Selderhuis, H.J., *Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 633-635¹.

¹⁵⁵ Cf. Selderhuis, H.J., *Handboek*, 183-184.

¹⁵⁶ Cf. Nauta, D., *Verklaring*, 28-29. Toch gingen de kerken wel over tot (lichte) verandering van de DKO: zij namen een opschrift aan naar het voorbeeld van het Convent van Wezel en voegde een aantal bepalingen toe. Cf. Broeke, C. van den, *Geschiedenis van de classis*, 211.

¹⁵⁷ Bijvoorbeeld de artikelen met betrekking op de verhouding tot de overheid. Cf. Selderhuis, H.J., *Handboek*, 180-181. Cf. Nauta, D., *Verklaring*, 24-27.

1837.¹⁵⁸ In 1840 werd besloten, op aandringen van de Cock en zonder aanwezigheid van Scholte en de zijnen, de DKO te handhaven met de restrictie dat dat niet betekende dat de kerken het patronaatsrecht en de verregaande macht der overheid in de DKO dienden te aanvaarden. Om de zaken duidelijk te maken, werd er een voorrede opgesteld. Deze roept de gemeenten op om naar gelegenheid van tijd en plaats met de (geest van) de DKO om te gaan.¹⁵⁹ Deze weg had niet de instemming van alle Afgescheiden gemeenten. Pas in 1869 verenigden de kerken zich in Middelburg en noemden zichzelf de Christelijke Gereformeerde Kerk.¹⁶⁰ Nét voor de vereniging van de Afgescheidenen en de Dolerenden werd tot het besluit gekomen om het aangenomen reglement op zij te zetten en de kerkregering alleen te bouwen op de DKO.

De Doleantie heeft van het begin af aan aansluiting gezocht bij Dordt. Die kerkorde was wettig aangenomen en niet op wettige wijze afgeschaft.

Doleantiekerkrecht

Kuyper en Rutgers herinterpreteerden de DKO, met name op het punt van de zelfstandigheid van de plaatselijke gemeente.¹⁶¹ Deze herinterpretatie van het kerkrecht wordt doleantiekerkrecht genoemd. Met name op het punt van de zelfstandigheid van de plaatselijke gemeente maakten A. Kuyper en F.L. Rutgers een ontwikkeling door die kenmerkend zal blijken voor de verhouding lokaal-bovenlokaal.¹⁶² Zij legden zelfs zó veel nadruk op de zelfstandigheid van de plaatselijke gemeente, dat zij als kritiek kregen aan het

¹⁵⁸ Dit was zo'n forse herziening van de DKO, dat er feitelijk sprake is van een nieuwe kerkorde: slechts 36 van de 86 artikelen van Dordt bleven ongewijzigd staan in Utrecht. Toch nemen de kerken later de DKO weer aan, omdat de Utrechtse Kerkorde sanctie lijkt te geven aan independentisme.

¹⁵⁹ Cf. Nauta, D., *Verklaring*, 32. Cf. Broeke, C. van den, *Geschiedenis van de classis*, 207, 210-211. De DKO bleek niet zonder meer toepasbaar op het kerkelijke leven van een andere eeuw, en bovendien was er geen overeenstemming over de manier waarop de kerken de DKO aan zouden moeten nemen.

¹⁶⁰ Cf. Selderhuis, H.J., *Handboek*, 183-183. In dat jaar fuseerden de Christelijk Afgescheidene Gemeenten en de Gereformeerde Kerk onder het kruis. Het ging overigens niet alleen om de kerkorde: ook de verhouding van de kerk tot de overheid en de plek van oefenaars vormden hete hangijzers in het kerkrechtelijke vuur. In dat jaar viel ook de aanvraag om erkenning onder voorwaarden weg, waardoor de Gereformeerde Kerk onder het kruis de weg schoon zag om zich weer bij de Christelijk Afgescheidene Gemeenten te voegen.

¹⁶¹ De Doleantie kwam grotendeels voort uit dezelfde overwegingen als de Afscheiding. Hoewel Kuypers organisatiedrift en scheppingskracht werden gevoed door een andere context, ging het hem wel om de gereformeerde orthodoxie. Cf. Selderhuis, H.J., *Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 683¹. Het grote verschil tussen de kerken van de Afscheiding en de Doleantie zou ook blijven dat Kuyper meer op organisatie en actie was gericht. In de Doleantie was sprake van een modern optimisme, dat de Afgescheidenen maar moeilijk te rijmen vonden met de beloften van het verbond. Bovendien voegde Kuyper zich niet bij de Christelijke Gereformeerde Kerk, maar ging hij in Doleantie.

¹⁶² De mening van Kuyper en Rutgers is kerkhistorisch en kerkjuridisch aanvechtbaar. In Emden besloten de kerken zich niet tot classes aaneen te voegen; zij werden bij een classis ingedeeld. Ook het Convent van Wezel deelde kerken in.

kerkverband en de meerdere vergaderingen te kort te doen.¹⁶³ Zij baseren zich voornamelijk op Voetius, omdat die gezien werd als een autoriteit op kerkrechtelijk gebied. Voetius was ook aanwezig geweest op de synode van Dordt in 1618-1619 en stond als zodanig bekend als onverdacht gereformeerd. Bovendien was sinds Voetius de DKO niet nauwkeurig meer onderzocht. Rutgers' interpretatie van Voetius op het gebied van de zelfstandigheid van de plaatselijke gemeente is overigens omstreden.¹⁶⁴

Het spanningsveld tussen de lokale plaatselijke kerk en de bevoegdheden van de meerdere, bovenlokale vergaderingen wordt ook wel aangeduid met de termen 'oud' en 'nieuw' kerkrecht. De vraag was wie nu precies het 'oude' kerkrecht verdedigde. Met andere woorden: wie zette de lijn van het reformatorische kerkrecht, zoals dat begonnen was in Wezel en Emden, en voortgezet was in Dordt, door? Degenen die vonden dat de plaatselijke kerk het absolute primaat had, of degenen die zeiden dat de meerdere vergadering in bepaalde situaties in mocht grijpen in de plaatselijke kerk? Over en weer werden beschuldigingen geuit van synodocratie of hiërarchie, of van independentisme. De kerkrechtelijke positionering van Abraham Kuyper had destijds ook een politieke parallel: de overheid wenste het herstel van gewestelijke en gemeentelijke autonomie door decentralisatie, terwijl zich in de samenleving juist een proces van centralisatie voltrokken had en nog voltrok.¹⁶⁵

Toch naar Dordt

In 1892 verenigen de kerken van de Afscheiding en de Doleantie zich tot de Gereformeerde Kerken in Nederland.¹⁶⁶ Op kerkordelijk vlak is er al snel eenstemmigheid: de DKO wordt aanvaard als grondslag voor belijdenis en kerkregering.¹⁶⁷ De kerken wilden terugkeren naar

¹⁶³ Cf. Broeke, C. van den, *Geschiedenis van de classis*, 222-223.

¹⁶⁴ Broeke, C. van den, *Geschiedenis van de classis*, 224-227. Cf. Bouwman, M., *Voetius over het gezag der synoden* (Amsterdam: Bakker, 1937), 7, 53, 56-57, 76-84.

¹⁶⁵ Cf. Broeke, C. van den, *Geschiedenis van de classis*, 232-233.

¹⁶⁶ Dat zijn dus de Christelijke Gereformeerde Kerk (Afscheiding) en de Nederduitse Gereformeerde Kerken (Doleantie). Er waren nog wel andere gereformeerde stromingen in Nederland te vinden, zoals de Ledeborianen, de Gereformeerde Gemeenten onder het kruis, en de Christelijk Gereformeerde gemeenten die niet wilden verenigen. Het strekt te ver die hier allemaal te bespreken. De meesten van hen kenden een binding aan de DKO. De Vereniging van 1892 is overigens tweemaal gestrand (in Assen en in Kampen). Uiteindelijk kreeg de Vereniging dan toch haar beslag: "Als God ons gebruiken wilde om broeders nader tot elkander te brengen, 't zou haast te groot zijn, maar wij zouden verrast en verbaasd Hem dankbaar prijzen, Die door geringe werktuigen groote dingen doen kan." Aldus ds. W.H. Gispén *Handelingen van de Synoden 1872-1892*, XI, 11. Overigens bestonden er ten aanzien van bepaalde stellingnames van de Doleantie wel reserves (cf. XI, 65). Die liepen door tot op de synode in 1892 (art. 31-36).

¹⁶⁷ Cf. Selderhuis, H.J., *Handboek*, 184.

Dordt, omdat de handhaving daarvan ook een terugkeer naar de schriftinterpretatie en de gereformeerde confessie betekende. Hoewel al op de eerste synode duidelijk werd de afgevaardigden de DKO niet langer toereikend vonden, duurde het nog tot 1905 voor er een 'echte' herziening plaats kon vinden. De Christelijke Gereformeerde Kerk had echter in 1869 een Reglement aangenomen dat de DKO reguleerde.¹⁶⁸ Dat vormde voor de Dolerenden een onoverkomelijke hindernis: het Reglement kende namelijk een andere kerkordelijke structuur. De Afscheidenen waren bereid het Reglement op te geven, ook al bleek dat praktisch gezien nog enige voeten in de aarde te hebben: wie moest dat Reglement eigenlijk opheffen, de synode of de kerkenraden?¹⁶⁹

De vraag rijst waarom de kerken niet een nieuwe kerkorde opstelden. Bij een vereniging van twee kerken zou dat toch voor de hand liggen. Waarom teruggrijpen op een oud document waarvan iedereen inzag dat niet alle bepalingen daarvan bruikbaar waren in een veranderde tijd en context? Waarom hebben de kerken er geen enkele bepaling aan toe willen voegen? Het ging de broeders om de vereniging van twee kerken op gereformeerde grondslag. Daar wilden zij naar toe. De precieze bewoordingen van een kerkorde kwam dan te zijner tijd wel, maar zij wensten op vele punten pas discussie als de Vereniging een feit was geworden. Als het belangrijkste maar gedaan was, konden de kerken over de *ins* en *outs* van kerkregering nog wel eens van mening verschillen. Het mocht de Vereniging geenszins in de weg staan. Bovendien was de DKO een erfstuk van de vaders dat zij wilden bewaren. Zij wilden geen nieuwlichterij, maar zij wilden gereformeerd zijn in het spoor der vaders. Zij beschouwden zichzelf ook als de voortzetting van de gereformeerde kerk uit de 16^e eeuw, toen zij nog zuiver was.¹⁷⁰ De gescheiden kerken vormden samen de weder openbaarwording en de historische voortzetting van de gereformeerde kerken van voor 1816, van voor het Reglement. Zij wilden vasthouden aan de belijdenis die toen gold en naar de kerkregering die toen gold, hoewel 'gewijzigd naar de behoefte des tijds'. Zij wilden dus, door terug te grijpen op de DKO, duidelijk maken, aan zichzelf en aan anderen, hoe zij zichzelf beschouwden en wat hun

¹⁶⁸ Bovendien vroegen de kerken door middel van dit Reglement overheidserkenning aan, en zouden zij de indruk kunnen wekken dat ze de collegialistische ecclesiologie huldigden. Cf. Bouwman, H., *Gereformeerd Kerkrecht*, I, 315-316.

¹⁶⁹ Cf. Broeke, C. van den, *Geschiedenis van de classis*, 230-231. Cf. *Handelingen van de Synode 1872-1892*, XI, 63 (art. 132 f.), 65. Bovendien heersten er, ook afgezien van de Vereniging, de nodige bezwaren tegen het Reglement van 1896 (art. 150). Uiteindelijk is het voorstel Bavinck aangenomen om, ook afgezien van de Vereniging, het Reglement te wijzigen zodat de DKO de plaats daarvan in kan nemen (art. 168).

¹⁷⁰ Cf. *Handelingen 1972*, art. 132b. Zo ook al de Acta van Afscheiding of Wederkeer van Ulrum.

gemeenschappelijke grondslag was. Bovendien wilden zij met een voorstel niet de ene of de andere kant opvallen: niet naar Ulrum, niet naar Amsterdam, maar gezamenlijk naar Dordt. Dordt was het symbool van de Vereniging.¹⁷¹ De Afgescheidenen en de Dolerenden zochten eenwording op grondslag van belijdenis én kerkregering. Dat laatste was ongetwijfeld beïnvloed door het Reglement van 1816.¹⁷² Tot slot was de DKO nimmer rechtmatig afgeschaft: na de korte interruptie ging men verder met het toepassen van de oude kerkorde.

De verwerking van Dordt

De rol van de DKO is eigenlijk al vanaf het begin duidelijk. Ter synode wordt zelfs gediscussieerd over 'de geest van de DKO'.¹⁷³ Alle uitvoerende bepalingen die de verschillende kerken hebben tot uitvoer van de DKO vervallen, behalve die bepalingen die eensluidend zijn. Die laatste worden opnieuw van kracht verklaard, ditmaal voor de Verenigde Kerken.¹⁷⁴ De kerken worden dus uiteindelijk Gereformeerde Kerken in Nederland op 17 juni 1892. De eenheid is op grondslag van de gemeenschappelijke belijdenis van de Drie Formulieren van Eenheid, van de gereformeerde kerkenordering, en in wat er op de beide synoden overeengekomen is.

De aanpassingen van de DKO zijn niet groot te noemen. Art. 66 en 70 zijn geschrapt, en in de art. 4, 5, 10, 49, 50, 64, 67 is iets gewijzigd. Deze wijzigingen hadden vooral te maken met de verhouding tot de (hoge)overheid. Voor de rest is het een letterlijke vertaling van de DKO. Dat blijkt ook al uit het opschrift:

"Kerken-ordening, gesteld in de Nationale Synode der Gereformeerde Kerken gehouden te Dordrecht in de jaren 1618 en 1619, zooals die onderhouden wordt door de Gereformeerde Kerken in Nederland, en door deze bij de Overheid is bekend gemaakt, volgens het besluit der Generale Synode van Amsterdam in den jare 1892."

De aansluiting bij de DKO is expliciet. Er is zelfs geen sprake van een nieuwe kerkorde, maar van een kleine aanpassing van de DKO. Vooral de rol van de overheid is verdwenen. Dat is niet gek, gezien de hierboven beschrevene historie en de onderdrukking die de

¹⁷¹ Cf. Handelingen 1872, art. 144, art. 6.

¹⁷² Cf. Handelingen 1872, art. 139.

¹⁷³ Handelingen 1872, art. 46.

¹⁷⁴ Handelingen 1872, bepalingen V, art. 1, 2.

gereformeerden zich moesten getroosten. Daar hebben ook alle veranderingen mee te maken.

De herziening van 1905

Nadat de eenheid in de kerken van de Afscheiding en de Doleantie gezocht en gevonden was, moest er gekomen worden tot een werkbare kerkorde, die méér was dan een hertaling van de DKO. Dit proces heeft uiteindelijk geleid tot de herziening van 1905. Binnen de kerken was in die tijd ook onenigheid over de zogenaamde 'veronderstelde wedergeboorte'. Kerkordelijk gezien op dat moment niet van groot belang, maar omdat het een ontwikkeling is die nog lange tijd een rol zal spelen en bovendien later in de historische schets van dit onderzoek van betekenis zal zijn, wordt deze discussie kort weergegeven. Ook werd op deze synode art. 36 van de N.G.B. verkort.

De veronderstelde wedergeboorte

Bij de herinvoering van de DKO besefte de synode zich al dat deze in zijn huidige vorm niet voldeed. De synode wilde echter pas over gaan tot herziening als de kerken in het algemeen daarvan de noodzakelijkheid zouden aangeven. Zij vreesde ervoor opnieuw een bundel bepalingen in te voeren die strijdig waren met het karakter van een gereformeerde kerkorde.

In de aanloop naar de herziening van 1905 deden zich vele maatschappelijke ontwikkelingen voort, die hun beslag kregen in de kerken. Zij waren dan ook ten eerste met elkaar verbonden: de voorman van de Doleantie, Abraham Kuyper, was van 1901 tot 1905 minister-president geweest en bezat maatschappelijke invloed en aanzien. Intussen naderden ook de in 1892 al aan het licht gekomene verschillen tussen de Afscheidenen en de Dolerenden hun hoogtepunt. Dat had vooral dogmatische en kerkrechtelijke wortels, die zich centreerden rondom de veronderstelde wedergeboorte en daarmee de gronden van de (schijn)doop, de latente wedergeboorte, en de volgorde van het goddelijke heil.¹⁷⁵ Uiteindelijk beleefden de bezwaren die, in voornamelijk Afscheidene kringen, heersten tegenover wat zij de

¹⁷⁵ Cf. Dam, R.J., Holwerda, B., Veenhof, C., *Rondom "1905". Historische schets* (Terneuzen: Littooi, 1944²), 7-14, 15-22, 22-30, 81-94, 95-97. Ook prof. Dr. L. Lindeboom diende een bezwaarschrift in bij de Provinciale Synode van Friesland en, nadat dit bezwaarschrift door deze Synode ongegrond was verklaard, bij de Generale Synode, over de leer dat Paulus al vanaf het begin wedergeboren was, zelfs toen hij nog een Godslasteraar en een vervolger was. Cf. *Acta der Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, gehouden te Utrecht van 22 augustus tot 7 september 1905* (Amsterdam: Vrolijk, z.j.), bijlage LI. A. Kuyper jr. gebruikte hier weer het gebraakte beeld van het zaad dat nog tot volle wasdom moet komen, dat jarenlang verborgen kan blijven, terwijl de betreffende persoon al wel geldt als wedergeboren. Lindeboom bestrijdt dit in alle toonaarden op basis van Schrift en belijdenis.

onschriftuurlijke en ongereformeerde leer van Kuypers en de zijnen vonden, hun hoogtepunt in de publicatie van een brochure met vijf stellingen.¹⁷⁶ De vertegenwoordigers van de 'nieuwe richting' werd verweten dat zij meer bezig waren met de antirevolutionaire politiek en de belangen van de Vrije Universiteit, de sociale en maatschappelijke belangen, dan met het zijn en het welzijn van de Kerken zelf – Kuypers termijn als minister-president en maatschappelijke invloed en aanzien werkten soms tegen hem.¹⁷⁷

Ter synode spraken de afgevaardigden uit dat de belijdenis hier niet in het geding was, maar dat beide opvattingen, hoewel die geen van beide op de spits gedreven mochten worden, pasten in het gereformeerde raamwerk.¹⁷⁸ De strijd werd bijgelegd met een compromis. De synode koos een Dolerende formule ter omschrijving van de positie van de kinderen, maar die kreeg een Afgescheiden fundering.¹⁷⁹

Deed de synode hiermee een bindende leeruitspraak? Ja en nee. De synode sprak uit dat de belijdenis voor sommige opvattingen ruimte laat, zoals het supralapsarisme. Voor andere bewoordingen en formules kan ook ruimte zijn, mits zij zakelijk door de belijdenis worden geleerd (de eeuwige rechtvaardigmaking verwijst in die zin naar de borgstelling van Christus

¹⁷⁶ Asselt, W. van, e.a., *Vijf stellingen betreffende leeringen, waarover in de Gereformeerde Kerken van Nederland in de laatste jaren verschil gevallen is. Aan de Kerkeraden en voorts aan alle Leden der Gemeente, ter overweging aangeboden door voorgangers en leden van genoemde kerken* (Kampen: Kok, 1905). De opstellers bewezen daarin op grond van de Belijdenisgeschriften en de Heilige Schrift dat er geen sprake was van een eeuwige rechtvaardigmaking, maar alleen van een rechtvaardigmaking in de tijd (tweede stelling: 9-14); dat de wedergeboorte in de tijd door middel van het Woord en het gepredikte Woord gewerkt werd door de Heilige Geest, en geenszins verborgen bleef (derde stelling: 14-17); en dat het infralapsaristische standpunt het zuiverste was (vijfde stelling: 19-22). De auteurs stelden met betrekking tot de doop dat deze wezenlijk één was met de besnijdenis, en niet betekent of verzegelt wat in de dopeling al aanwezig is of voorondersteld wordt aanwezig te zijn, maar de beloften van het genadeverbond bedoelt: de grond van de doop is geen veronderstelling, maar het bevel en de beloften van de HEERE (vierde stelling: 17-19). De opstellers gebruiken de eerste stelling als inleiding op de rest: de ondertekening van de belijdenisgeschriften is onvoorwaardelijk (4; 7-9). Cf. Dam, R.J., e.a., *Rondom "1905"*, 98-102.

¹⁷⁷ Cf. Dam, R.J., e.a., *Rondom "1905"*, 80-81.

¹⁷⁸ Westerhuis, J., *Korte Verklaring van de Synode der Gereformeerde Kerken gehouden te Utrecht, Augustus 1905, aangaande eenige punten der leer waarover geschil was gerezen* (Reits: Groningen, 1906). Cf. Acta 1905, art. 149, art. 158. Cf. Acta 1905 bijlage LXV, het preadvies inzake de leergeschillen. Het was niet nodig en niet wenselijk dat de Synode over de geschillen een definitieve uitspraak deed, omdat de kwestie hier niet raakte aan een wezenlijk punt van de belijdenis of een fundamenteel dogma van de Kerk. Juist ook de Remonstranten probeerden op de Synode van Dordt de infra- en de supralapsaristen tegen elkaar uit te spelen! De synode stelde zich op het op de Haagsche Conferentie van 1611 gegeven antwoord van de Gereformeerden. Bovendien mag een Generale Synode over deze geschillen geen beslissende uitspraak doen, omdat de discussie zijn oorzaak vindt in de beperktheid van het menselijke vermogen. Naar de ene- of de andere kant neigen, betekent schade doen aan de kennis die wij hebben van God. Ter synode werd een pleidooi gehouden voor het behoud van de *libertas prophetandi*.

¹⁷⁹ Acta 1905, art. 158.

in de Raad des vredes).¹⁸⁰ Vervolgens zijn er voorstellingen die niet uit de belijdenis te bewijzen zijn. Daarover deed de synode geen uitspraak. Ze deed wel een uitspraak over stellingen die enig gevaar opleverden, zoals een bepaalde eenzijdigheid in voorstellingen, of over bedenkelijke of minder juiste of zelfs onjuiste stellingen. De synode kwam tot pacificatie doordat kwesties die in de belijdenis en in de Heilige Schrift niet worden genoemd of die niet duidelijk uit te maken zijn niet op de spits gedreven moesten worden. Voorgangers dienen zich te hoeden voor eenzijdigheid. Die uitspraken kunnen gelden voor christenen van alle plaatsen en van alle tijden. De synode deed hiermee wel een bindende uitspraak, maar geen leeruitspraak: zij gaf geen nieuwe confessionele uitspraken over Schriftinhouden, zij schreef geen vierde formulier van eenheid. De synode gaf wel een doordening van theologische themata, maar deed dat in de handhaving van wat er al lag.¹⁸¹ Het was een "pacificatieverklaring dus met morele binding; op den grondslag der belijdenis en met het oog op den kerkelijken vrede."¹⁸² Nu konden de kerken opnieuw ten volle het *quia* belijden: de belijdenis werd gehandhaafd omdat zij is overeenkomstig Gods Woord.¹⁸³

De herziene kerkorde 1905

Op deze synode werd ook de zinssnede uit art. 36 N.G.B. geschrapt dat de overheid zich tegen heterodoxie dient te keren.¹⁸⁴ Het preadvies luidt dat de kerken onder de door de vaders opgestelde woorden niet iets anders mogen verstaan dan wat zij er zelf mee beleden.¹⁸⁵ Het artikel zo gelezen, acht de synode het in strijd met Gods Woord. En een kerk die desgevraagd zou weigeren haar belijdenis aan Gods Woord te toetsen, zou ophouden een gereformeerde kerk te zijn. Nadat de synode nauwkeurig na gaat wat Guido de Brés met deze woorden

¹⁸⁰ De eeuwige rechtvaardigmaking komt als term niet in de belijdenisgeschriften voor, maar mag niet worden afgekeurd als uitdrukking zelf: er is een objectieve rechtvaardigmaking die in de tijd aan de subjectieve rechtvaardigmaking voorafgaat. Maar alleen door een oprecht geloof worden wij aan deze weldaden deelachtig. Cf. Acta 1905, art. 158. Cf. Asselt, W. van, e.a., *Vijf stellingen*, 12.

¹⁸¹ Cf. Dam, R.J., e.a., *Rondom "1905"*, 122-123. Het gaat hier om een morele, niet om een confessionele binding. De synode maakte geen korte metten met een valse leer, maar met een dreigende scheuring van de kerk.

¹⁸² Dam, R.J., e.a., *Rondom "1905"*, 124. Dat scheppen van vrede is gelukt, 125. Hoewel de formules qua vastheid en geslotenheid te wensen overliet, konden beide partijen zich erin vinden, 126, 147.

¹⁸³ Cf. Acta 1905, art. 178.

¹⁸⁴ Het zogenaamde 'verkorte artikel 36 N.G.B.'. Acta 1905, art. 151. Prof. dr. A.G. Honig acht zich hierover ten zeerste bezwaard, art. 155. Cf. bijlage LXXVIII.

¹⁸⁵ Een historisch document moet op historische wijze worden uitgelegd en naar het heden getrokken worden. Elke poging om de woorden van art. 36 N.G.B. op een wijze te verklaren die in strijd is met de bedoeling van de opstellers, keuren de schrijvers van het preadvies dan ook op historische gronden af. Een beroep op de letter van de confessie en de veranderende betekenis daarvan is dus niet afdoende. De schrijvers verwijzen voor deze meningen ook naar de gereformeerde vaders (cf. Acta 1905, bijlage LXXVIII, p277).

bedoeld heeft,¹⁸⁶ toetst ze deze materie aan de Heilige Schrift. Daarbij blijkt niet alleen dat zelfs de sterkste voorvechters van het onverkorte artikel 36 de volle toepassing van hun eigen beginsel nooit hebben aangedurfd,¹⁸⁷ maar ook dat het Schriftuurlijk onhoudbaar is: het principiële onderscheid tussen Israëls theocratie en de Nieuwtestamentische bedeling moet recht gedaan worden.¹⁸⁸ Voor een positieve wijziging, een herverwoording van het in art. 36 N.G.B. beleden standpunt, achten deputaten de tijd echter niet rijp. Maar een negatieve wijziging kan wel geëffectueerd worden.¹⁸⁹

De in 1892 vastgestelde tekst van de DKO wordt gewijzigd, maar de meeste wijzigingen zijn betrekkelijk klein en houden verband met het veranderde taalkundige kleeed.¹⁹⁰ De kerkorde verkrijgt terstond geldende kracht.¹⁹¹ De bedoeling van deputaten is uitdrukkelijk niet geweest om een herziening van de hele kerkorde te maken, of om alle artikelen zo om te schrijven alsof de kerken een nieuwe kerkorde zou schrijven wanneer zij er nog geen enkele hadden. Op de synode zou er niet genoeg tijd zijn om het hele kerkelijke leven te behandelen en om een beslissing te nemen op alle punten die daarmee betrekking hebben. Bovendien is er over vele punten nog verschil van mening. Tot slot liet hun mandaat het niet toe. Zij hebben de oude kerkenordening, de DKO, die met een paar wijzigingen in 1892 is aangenomen, slechts gedeeltelijk herzien, te weten dat wat sinds lang al vervallen of bijgevoegd of gewijzigd is. Woordelijke bepalingen die misverstaan worden, zijn aangepast. De regeling van kerkelijke zaken wordt zoveel mogelijk aan de vrijheid van de kerken gelaten.¹⁹²

¹⁸⁶ De synode ontdekt dat het onverkorte art. 36 N.G.B. belijdt dat "het roeping en plicht is der overheid als zoodanig om, zonder aan de consciëntiën geweld aan te doen of in het verborgen leven in te dringen, op het publieke terrein des levens, dat onder hare hoede staat, met al de haar ten dienste staande middelen (zooals wettelijke bepalingen, verbod van openbare godsdienstoefeningen, straffen tegen weêrstrevenden en ketters) al die secten, kerken of personen, die zich volgens haar oordeel schuldig maken aan afgoderij, vervalsching van den dienst Gods of medewerking aan het rijk van den Antichrist, tegen te staan en te onderdrukken." Cf. Acta 1905, bijlage LXXVIII, p293.

¹⁸⁷ De overheid bestraft de sabbatsschennis of het moedwillig verzuim van het Heilig Avondmaal niet met de dood.

¹⁸⁸ Cf. Acta 1905, 295-297. De preadviseurs gaan daarbij wel uit van een scheiding tussen kerk en staat (300) die in vroeger eeuwen nog ondenkbaar was. Dat erkennen ze zelf ook (311), maar zij reflecteren daar niet op. Overigens betogen zij geen neutrale, indifferente overheid, maar de eerbied van de overheid voor de gewetens.

¹⁸⁹ Acta 1905, bijlage LXXIIIa.

¹⁹⁰ Cf. Acta 1905, art. 72. Soms werd een artikel niet gewijzigd, maar wel van herinterpretatie voorzien, cf. art. 90 1905 m.b.t. art. 49 1892.

¹⁹¹ Acta 1905, art. 82.

¹⁹² Acta 1905, bijlage XL.

De gemaakte aanpassingen zijn grotendeels gemaakt omdat de nood der tijden zulks vereiste.¹⁹³ Zo is in art. 41 de classispreek verdwenen, omdat predikanten niet langer pastoors, monniken, of handwerklieden waren, maar geschoold werden op de eigen Theologische School. Toen het opleidingsniveau beter werd, verviel de behoefte aan een regelmatige kerkelijke toetsing op de classis en werd het onderscheid tussen de classis als kerkelijke- en niet als stichtelijke bijeenkomst scherper gemaakt. Bestaande gebruiken zijn kerkordelijk verankert¹⁹⁴, onder art. 10 zijn de oud-ambtsdragers verdwenen,¹⁹⁵ in art. 28 is in de taken van de voorgangers van de gemeente de correspondentie met de overheid weergekeerd. Verder waren er meer plaatsen waar een kleine- of nieuw op te richten kerkenraad bestond, vandaar de wijzigingen in artt. 33, 37, 39, et cetera. Ook andere artikelen zijn aangepast naar de nood der tijden.¹⁹⁶ In artt. 47 en 49 zijn de Waalse kerken bijvoorbeeld vervangen door de kerken in Indië. Ook blijkt uit art. 8 dat er meer generale regelingen zijn dan eerst het geval was. Bovendien lag er een sterker accent op het werk van de Particuliere Synode. In art. 53 is nu sprake van drie Formulieren van Eenheid die ondertekend moeten worden, en door de inhoud daarvan komt art. 54 te vervallen. Art. 55, over de wering van valse leringen en dwalingen, is verdwenen. Art. 56 is aangepast: er waren geen plekken meer waar niet geregeld gepreekt werd, en zodoende kon de doop altijd in een zondagse eredienst plaatsvinden. Doordat art. 63, over het Heilig Avondmaal, verkort is, moest art. 64 nieuw worden toegevoegd: dat het moet gebeuren eerst, en vervolgens hoe het dan moet gebeuren. Het oude art. 64 is verdwenen. Art. 65 kon ook korter worden, misschien omdat er niet langer lijkdiensten werden belegd; de gewoonte nam af. De tekst van art. 66 is veranderd, maar de zakelijke inhoud niet (zo ook art. 75 en in zekere zin art. 77).

¹⁹³ De synode zocht expliciet aansluiting bij de kerkelijke praktijk. Cf. Hania, J., "Rapport van de deputaten der Generale Synode van 1902 tot revisie van eenige artikelen der Kerkenorde" (Zalsman: Kampen, 1905).

¹⁹⁴ Cf. artt. 4, 5, 22 over resp. de handenoplegging, de zegen, en de verkiezing van ouderlingen. Art. 22 is bovendien procedureel verhelderd.

¹⁹⁵ Bij een beroep naar een andere gemeente van een predikant is niet langer de bewilliging van oud-ambtsdragers vereist.

¹⁹⁶ Cf. artt. 7 (geen kerken onder 't kruis meer), 11 (gebrek aan onderhoud verwijderd), 19 (Latijn verwijderd), 20 (kerkordelijk verhelderd), 27 (ambtstermijn ruimer geworden), 47 (de kerken spelen in op kleinere classes), 52, 62, 63, 65, 68, 69, 70, 82, 82.

Conclusie

Al met al schetsen de veranderingen een beeld van een kerkverband dat 'volwassen aan het worden is'. Eén van de grootste veranderingen in de zakelijke praktijk betreft de niet-afgevaardigde predikanten uit één kerk: in de DKO beschikten zij nog allemaal over keurstemmen, waardoor het anti-hiërarchische karakter van het gereformeerde kerkrecht in het geding leek te komen. Nu beschikken zij slechts over een adviserende stem. Er is dus ook sprake van een motief van inhoudelijke aard.

In de redactie van de kerkorde was het niet de bedoeling van de deputaten om over zaken te beslissen waarover nog verschil van mening was. Ook niet om de hele kerkorde te herzien, daarvoor ontbrak niet alleen de tijd, maar immers ook het mandaat. Er is gewijzigd wat feitelijk al lang vervallen of bijgevoegd werd; de synode heeft zich dus aangesloten bij de gangbare kerkelijke praktijk in zoverre dat die overeenstemde met het Woord van God. Ook zijn misverstane bepalingen verduidelijkt. Tot slot zijn generale bepalingen zo veel mogelijk vermeden, zodat de vrijheid van de kerken niet in het gedrang komt.¹⁹⁷

De lijnen van Emden en Dordt worden dus doorgetrokken. "Soo de nutticheydt der Kercken vereyschet", schreven de afgevaardigden in Emden. De anti-hiërarchische lijn is bovendien inhoudelijk strakker doorgezet. De motieven tot verandering waren dus veelal zakelijk en praktisch van aard, maar de kerken schrokken niet terug voor een inhoudelijke bezinning en beoordeling van de vigerende kerkorde.

¹⁹⁷ Hania, J., "Rapport".

Artikel 31 en het 'tenzij...'

De in 1905 opgestelde pacificatieformule ter verzoening van het conflict rondom de veronderstelde wedergeboorte, zou geen afstel maar uitstel van de uiteindelijke climax van de kerkrechtelijke kant van het conflict betekenen. Deze climax werd gevormd door de Vrijmaking van 1944. Deze scriptie zal eerst kijken naar de aanloop naar de Vrijmaking en daarna naar de kerkrechtelijke betekenis daarvan.

De aanloop naar de Vrijmaking

De aanloop naar de vrijmaking had een aantal fronten. In deze scriptie is het kerkrechtelijke front het belangrijkste, maar dat is niet goed te onderscheiden van het theologische front. Bovendien bestond er tussen beide 'partijen' – de latere 'synodalen' en de vrijgemaakten – verschil van inzicht in wat de aard van het probleem was: was dat nu theologisch of kerkrechtelijk?

Theologische ontwikkelingen

Dat de uitspraak van Utrecht 1905 wat betreft theologische vastheid en beslotenheid te wensen overliet, is duidelijk; dat ligt ook in de aard van een compromisformule die er vóór alles op gericht was om de kerk bij elkaar te houden, niet om een confessionele uitspraak te doen. Maar hoewel dit aanvankelijk de twee kampen met elkaar verzoende, werd de ruimte die de uitspraak van 1905 liet in de daaropvolgende jaren opnieuw gebruikt om elkaar te bestrijden. Dat had er ook mee te maken dat de boeken van Kuiper veel werden gelezen, en die van de voormannen van de Afscheiding niet.¹⁹⁸ In de jaren '30 vragen echter een aantal jonge theologen om aandacht, waaronder Klaas Schilder. De herontdekte theologie van de Afscheiding werd nu betiteld als de 'nieuwe richting'. De strijd liep, via de synoden van 1936 en 1942, uit op de synode van 1944. In de tussentijd was de polarisatie verergerd.¹⁹⁹

Door de nadruk op het feit dat de kerk de gedoopte kinderen collectief en niet ieder persoonlijk zou houden voor wedergeboren en doordat de oproep tot zelfonderzoek als tegenwicht voor valse gerustheid diende, kon de compromisformule van 1905 functioneren zoals zij deed. In de jaren '30 legden echter Schilder en andere theologen²⁰⁰ grotere nadruk

¹⁹⁸ Cf. Dam, R.J., e.a., *Rondom "1905"*, 149. Denk aan de meningen van de Cock, Bos, en Lindeboom. Vooral Kuypers commentaar op de Heidelbergse Catechismus, *E Voto*, was populair.

¹⁹⁹ Cf. Dam, R.J., e.a., *Rondom "1905"*, 149-154.

²⁰⁰ Hieruit mag niet geconcludeerd worden dat de Vrijmaking een Schilder-zaakje was. Schilder heeft in de Vrijmaking wel een grote plaats gehad, maar er zijn nog genoeg andere namen te noemen. Dit onderzoek spreekt over 'Schilder en de zijnen' en 'Schilder en anderen' omdat hij toch het gezicht van de Vrijmaking geworden is;

op het verbond en de geloofsgehoorzaamheid die God van Zijn verbondspartners eist. Door te blijven zoeken naar heilszekerheid zouden gelovigen daar geen recht aan doen: zij zouden meer moeten bouwen op het beloftewoord van de HEERE en in plaats van de uitverkiezing zou het verbond voorop moeten komen.²⁰¹

In beginsel draaide het in deze zaak om een geschil in de leer, maar zoals boven al aangegeven werd, heeft de kerkorde tot taak om de orde te bewaren én de leer van de Schrift zoals die wordt beleden in de Drie Formulieren van Eenheid te handhaven. Leergeschillen worden kerkordelijke geschillen wanneer de orde in de kerken en/of de ware leer in het geding is. In dit geval was er sprake van beide. Bovendien was in deel III van de kerkorde vastgelegd dat de kerken dienden te strijden tegen een valse leer. Tot slot speelden de kerkrechtelijke ontwikkelingen binnen de kerken ook een rol van betekenis. De oorzaken van de vrijmaking werden niet door alle partijen eensluidend geëvalueerd. Deze ambiguïteit zal in het vervolg van dit onderzoek een rol spelen.

Kerkrechtelijke ontwikkelingen

In 1926 werd ds. J.G. Geelkerken afgezet wegens zijn opvattingen omtrent de eerste hoofdstukken van Genesis.²⁰² Deze en andere ontwikkelingen verscherpten het Kuypertiaanse profiel van de Gereformeerde Kerken, dat juist in 1905 wat leek te zijn beteugeld. Bovendien werd aan de Vrije Universiteit het neocalvinistische gedachtegoed steeds verder en sterker ontwikkeld. Schilder streed tegen de versterking van het Kuypertiaanse profiel van de Kerken en de invloed van Barth in de theologie. De mens had verantwoordelijkheid te dragen in de relatie tot God en tot Zijn schepping. Schilder was, anders dan de Kuypertianen, gevoed door de Afscheiding. Het verbondsdenken kwam op.²⁰³ De strijd die in 1905 beslecht leek, laaide weer in volle ernst op.²⁰⁴ De interpretatie van Kuypers theologie en het gezag van synoden en meerdere vergaderingen bleken wederom ter discussie te staan.

degene over wie het geschil eigenlijk kerkrechtelijk ging. Zeker toen de beweging leek te hangen aan het al dan niet schorsen van Schilder.

²⁰¹ Cf. Staalduine, Th. J. S., *Om de lijn der Afscheiding. Prof. Dr. G.M. den Hartogh en de Vrijmaking van 1944* (diss. Kampen: 2004. Heerenveen: Groen, 2004), 50-53.

²⁰² Selderhuis, H.J., *Nederlandse Kerkgeschiedenis*¹, 754. De destijdsse vraag was: 'mag een synode op deze manier ingrijpen in een plaatselijke kerk om een predikant te schorsen wiens kerkenraad achter hem staat?' Deze vraag werd verschillend beantwoord.

²⁰³ Cf. Selderhuis, H.J., *Nederlandse Kerkgeschiedenis*¹, 763-764.

²⁰⁴ Dat het (gedeeltelijk) om het oude conflict tussen Afscheiding en Doleantie gaat ziet ook M. te Velde. Cf. Velde, M. te, "De Vrijmaking gepeild", in: Harinck, G. & Velde, M. te (red.), *1944 en vervolgens. Tien maal over vijftig jaar Vrijmaking* (Barneveld: De Vuurbaak, 1994) 17-28, 18-19.

Voor menig bezwaarde onder de gelederen van de dan nog ongedeelde Nederlands Gereformeerde Kerk weerspiegelde dit conflict de strijd van het Nederlandse Verzet tegen de Duitse terreur. De synode trachtte de kwestie op te lossen door Schilder als predikant en hoogleraar af te zetten, maar in plaats daarvan had dit een averechts effect. Voor Schilder was zijn afzetting een nieuw bewijs van synodaal machtsmisbruik. Daarop ontstonden de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt).²⁰⁵ De compromisformule van 1905, die de strijd leek te beslechten, polariseerde op dit moment.²⁰⁶

Eén van de andere belangrijkste punten van geschil betrof de kwestie van 'oud' en/of 'nieuw' kerkrecht. Het was ook niet bepaald een nieuwe kwestie, maar wel een thema dat met de schorsing van ds. Geelkerken én zijn kerkenraad opnieuw op de voorgrond kwam te staan.²⁰⁷ De synode beriep zich namelijk op dezelfde passage van Voetius als waarop Rutgers zich beriep toen hij met de Doleantie zei dat meerdere vergaderingen niet het recht hadden kerkenraden af te zetten, doordat zij zich onder andere realiseerde dat de kerken in de zestiende eeuw, met de DKO in de hand, precies hetzelfde had gedaan.²⁰⁸ De discussie over het kerkrecht werd door de kwestie Geelkerken wel verder gebracht,²⁰⁹ maar bood uiteindelijk geen soelaas: de kampen trokken zich terug, niet langer op basis van Rutgers en Voetius, maar op de Schrift en de tekst van de kerkorde. De aloude regel van Emden dat er in de kerk geen heerschappij mag zijn werd nu ook toegepast op meerdere vergaderingen. Sommigen trokken zich voorts terug achter het slot van art. 31 van de KO van 1944 door de rol van de meerdere vergadering verder te minimaliseren: besluiten mochten niet in tegenspraak met Schrift en KO zijn, maar moesten daar ook positief uit af te leiden zijn. Art.

²⁰⁵ Cf. Selderhuis, H.J., *Nederlandse Kerkgeschiedenis*¹, 795-798.

²⁰⁶ Cf. Staalduine, Th. J. S., van, *Om de lijn der Afscheiding*, 14, 49-50.

²⁰⁷ Voor een uitvoerige bespreking Bouwman, M., *Tweeërlei kerkrecht. Het zoogenaamde oude kerkrecht noch oud, noch gereformeerd* (Amsterdam: Bakker, 1944). Hadden meerdere vergaderingen wel een breed tuchtrecht? Was de schorsing wel wettig en mocht een synode dan wel bindende leeruitspraken doen? In 1919 werd nog een lans gebroken voor het Doleantiekerkrecht, cf. Staalduine, Th. J. S. van, *Om de lijn der Afscheiding*, 24. Bekende kerkrechtelijke publicisten als H. Bouwman en H.H. Kuyper hebben door nadere bestudering van Voetius en anderen een ontwikkeling doorgemaakt waardoor zij zich afkeerden van Rutgers' interpretatie. Cf. Bouwman, *Voetius*, 7, 56-57.

²⁰⁸ Voetius, G., *Politica Ecclesiastica*, pars I, tract. II, caput V, vraag 22 en 23. Wie bezit het excommunicatierecht en mag dit recht ook uitoefenen? En wie mag een verdorven kerkenraad afzetten? Cf. Staalduine, Th. J. S. van, *Om de lijn der Afscheiding*, 26.

²⁰⁹ Zoals van Staalduine op een mooie manier laat zien, cf. Staalduine, Th. J. S. van, *Om de lijn der Afscheiding*, 28-29.

36 van 1944 werd door de bezwaarden vooral uitgelegd door wat er niet stond.²¹⁰ Het bezwaar van synodale kant was dat zij aan gezagsonderschatting zouden kunnen gaan lijden: het gevaar van independentisme was zeer reëel. Bovendien kent het gereformeerde kerkrecht geen gemeentevergadering als grondvergadering, vandaar dat de gemeente ook in art. 36 niet genoemd werd – het gaat in de artikelen 29 tot en met 52 over de kerkelijke samenkomsten. Deze zelfde tegenstellingen speelden met betrekking tot de te volgen route van een tuchtprocedure en de uiteindelijke tuchtbevoegdheid.²¹¹ De grootste drempel in de relatie tussen beide partijen werd echter gevormd door de kerkorde en de overtreding daarvan door de synode van 1942. Uiteindelijk waren ook de beroepen op de historie onvruchtbaar, omdat niemand zich erdoor liet overtuigen. Elke historische afwijking van het eigen gevoelen werd veroordeeld als ontrouw. Kerkrechtelijke beginselen lieten zich niet altijd onomstreden uit Schrift en belijdenis afleiden. Bovendien waren Voetius en Kuyper in andere tijden werkzaam dan het klimaat waarin de Gereformeerde Kerken zich in 1944 zagen geplaatst.

Cultuur-maatschappelijke ontwikkelingen

De kerkelijke ontwikkelingen vonden niet in het luchtledige plaats. De hevige kerkelijke strijd gevoerd in een door oorlog en crisis verscheurd en gewond Europa. In deze deelvraag kijkt dit onderzoek naar het effect daarvan op de kerkelijke discussies.

De gebeurtenissen van de Eerste Wereldoorlog rekenden met het cultuuroptimistische beeld van de mens en de algemene genade af. Nederland werd beïnvloed door de opkomende globalisering en de steeds in snelheid toenemende technologische ontwikkelingen. De christelijke moraal werd failliet verklaard en het christelijke wereldbeeld ging ten onder: de (post)moderne mens zocht naar nieuwe antwoorden die de moderniteit doorbraken en zo werd het contact met de werkelijkheid verstoord - hij moest leven zonder zekerheden.²¹² De industrialisatie zette door, de mechanisatie en de rationalisatie grepen om zich heen, en de samenleving veranderde in rap tempo. Ook de plek van de kerk in de maatschappij en haar verhouding tot de overheid, bijvoorbeeld met betrekking tot de armenzorg, was anders dan

²¹⁰ Art. 36 van 1944 luidde: "'t Zelfde zeggen heeft de classis over den kerkeraad, 't welk de particuliere synode heeft over de classis en de generale synode over de particuliere." De zeggenschap van de kerkenraad over de gemeente werd hierin niet genoemd, dus ging het alleen over het gezag van, of het ontbreken van gezag van, meerdere vergaderingen.

²¹¹ Cf. Staalduine, Th. J. S. van, *Om de lijn der Afscheiding*, 31-37.

²¹² Cf. Selderhuis, H.J., *Nederlandse Kerkgeschiedenis*¹, 729-730.

voorheen.²¹³ Sinds 1917 wordt het bijzonder onderwijs financieel gelijkberekend met het openbaar onderwijs. Zo konden kinderen van christelijke ouders in christelijke geest gevormd worden. Dat betekende voor gereformeerden ook de versterking van hun eigen identiteit.²¹⁴ De theologie van Karl Barth kwam op, waardoor de tot dan toe als vanzelfsprekende band tussen het christendom en de cultuur gescheiden werd. De dialectische theologie van Barth vormde een theologische verwerking van de in de jaren dertig vigerende liberale Duitse theologie en de verschrikkingen van de Eerste Wereldoorlog en het interbellum.²¹⁵

Het is aannemelijk dat het zelfbeschikkingsrecht dat de Nederlanders toentertijd in maatschappelijk opzicht was ontzegd, in kerkelijke kring daardoor des te hoger op prijs werd gesteld. In een situatie van oorlog en onderdrukking wekte een aanklacht van machtsmisbruik door een synode hevige consternatie op.²¹⁶

De Vrijmaking zelf

Nadat op de generale synode van Sneek de leergeschillen met algemene stemmen afgehandeld waren, schakelden de Gereformeerde Kerken direct over op het volgende spanningsveld. De bezwaarden, wiens bezwaar vooral kerkrechtelijk van aard was, waren niet bepaald te spreken over de manier waarop de synode leiding gaf. Zij gingen haar bevoegdheden te buiten, met als belangrijkste symptoom van de 'synodocratie' haar zelfcontinuatie. De synode van Sneek had meerdere malen de synode provisorisch gesloten, om vervolgens de 'oude' synode opnieuw bijeen te roepen als dat gewenst was. De mindere kerkelijke vergaderingen hadden zo geen mogelijkheid om op een meerdere vergadering grotere inspraak te krijgen door de samenstelling daarvan te wijzigen en de gedeputeerden van nieuwe instructies te voorzien. De synode deed niet alleen aan zelfcontinuatie, maar greep ook naar onderwerpen die niet op haar agenda lagen en stelde de daaropvolgende generale synode uit met een jaar. Ook dat was olie op het vuur: de bezwaarden konden pas een jaar

²¹³ Cf. Selderhuis, H.J., *Nederlandse Kerkgeschiedenis*¹, 734. De kerk slaagde er niet altijd in om (enig) maatschappelijk engagement aan te gaan (cf. 743-744). Hoewel: in de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog schaarden de gereformeerden zich tegen (het lidmaatschap van) de NSB (cf. 745-746).

²¹⁴ Cf. Selderhuis, H.J., *Nederlandse Kerkgeschiedenis*¹, 735-738.

²¹⁵ Cf. Selderhuis, H.J., *Nederlandse Kerkgeschiedenis*¹, 757, 762-763.

²¹⁶ Staalduine, Th. J. S. van, *Om de lijn der Afscheiding*, 46.

later bezwaarschriften tegen de 'zittende' synode indienen.²¹⁷ Was deze synode überhaupt wel rechtsgeldig en waren haar besluiten zodoende wel bindend?

Na de indiening van een Verklaring van gevoelens tegenover de door de synode genomen leerbesluiten, presenteerden de bezwaarden negen maanden later de Acte van Vrijmaking. De Acte was voornamelijk kerkrechtelijk van aard. De kerkrechtelijke kwestie vertroebelde de inhoudelijke discussies. Terwijl naar de mening van de synode de kwestie vooral inhoudelijk van aard was, de verbondsvisie van de bezwaarden en de veronachtzaming van uitverkiezing en volharding, stond 'synodocratie' bovenaan de agenda van de bezwaarden. Wel was door de stelligheid van de kwesties geen ruimte voor twee verbondsbenaderingen, lijkt het.²¹⁸ De uitspraak van 1905 was het punt geworden waarop de geesten zich scheidden.²¹⁹ Het was buigen of barsten geworden, en de tijd van praten was voorbij.²²⁰ In reactie op Schilders doorgaande oppositie had de synode hem geschorst, waarmee de dogmatische en kerkrechtelijke strijd in een keuze voor of tegen de persoon van Schilder geconcretiseerd werd. Schilder las op 11 augustus 1944 in Den Haag de Acta van Vrijmaking of Wederkeer voor. Met de daaropvolgende gebeurtenissen was de Vrijmaking een feit.²²¹

De Vrijmaking was méér dan een theologische en kerkordelijke richtingenstrijd, maar was desondanks wel vóóral dat.²²² De Vrijgemaakten erkenden, in ieder geval later, wel dat het kerkbederf in de synodale kerk niet vergelijkbaar was met 1517, 1834, of 1886. Maar toch

²¹⁷ Het ging vooral om de interpretatie van art. 50 van de kerkorde van 1933. Betekende dat de kerken 'ordinaarlijk' elke drie jaar samenkwamen in een generale synode 'in de regel' of 'naar de regel'? Met andere woorden: mochten de kerken hiervan afwijken als de nood der tijden zulks vereiste, of niet? Cf. Staalduine, Th. J. S. van, *Om de lijn der Afscheiding*, 228-229.

²¹⁸ De wateren aan weerszijden lijken te veel te zijn verdiept om opnieuw een compromisformule te gebruiken: het ging nu juist ook om de interpretatie van "1905", hoewel die roep door de kerkrechtelijke kwestie niet altijd gehoord werd.

²¹⁹ Cf. Staalduine, Th. J. S. van, *Om de lijn der Afscheiding*, 299-300. Van Staalduine poneert dat het ook ging om een veranderde spiritualiteit. Iemand kon niet zomaar citaten van voorgangers plukken en die in een nieuwe context plaatsen.

²²⁰ Staalduine, Th. J. S. van, *Om de lijn der Afscheiding*, 302. De teerling was geworpen. Zeker toen de synode kwam met de eis richting Schilder (309-310), die door hem beargumenteerd negatief werd beantwoord (314-315).

²²¹ Cf. Staalduine, Th. J. S. van, *Om de lijn der Afscheiding*, 355-359.

²²² Cf. Staalduine, Th. J. S. van, *Om de lijn der Afscheiding*, 486-490. Op inhoudelijk vlak verstonden de partijen elkaar simpelweg niet goed, en van beide kanten was er sprake van (een bepaalde) eenzijdigheid. Pogingen om daar ruimte voor te scheppen faalden door ongelukkige bewoordingen, tijdstippen, of andere oorzaken. Cf. Velde, M. te, "de Vrijmaking gepeild", 20-21. Hoewel er van beide kanten fouten werden gemaakt, legt te Velde de 'schuld' van de Vrijmaking vooral bij de generale synode. Hij ziet een deel van het wederzijdse onbegrip ontstaan bij de aanhoudende aanvullingen van de leeruitspraak met toelichtingen, interpretaties, en alternatieve formules.

moeten ontrouw en onrecht in de kerk, zeker wanneer dat met danig geweld wordt doorgezet, niet getolereerd worden.²²³ De vrijgemaakten vochten tegen een bovenschriftuurlijke binding.²²⁴

De kerkorde

Zij waren vrijgemaakt naar art. 31 DKO:

"Zoo iemand zich beklaagt door de uitspraak der mindere vergadering verongelijkt te zijn, dezelve zal zich op eene meerdere kerkelijke vergadering beroepen mogen; en 't gene door de meeste stemmen goedgevonden is, zal voor vast en bondig gehouden worden. Tenzij dat het bewezen worde te strijden tegen het Woord Gods, of tegen de Artikelen in deze generale synode besloten, zoo lang als dezelve door geene andere generale synode veranderd zijn."²²⁵

De Akte van Vrijmaking of Wederkeer was misschien vooral kerkrechtelijk van aard, maar dan alleen omdat de theologische geschillen hun doorwerking hadden in het kerkrecht en daar ook vooral tot uiting kwamen. De hiërarchische kerkregering doet tekort aan de kroonrechten van Christus, en de gewetens mogen niet bovenschriftuurlijk gebonden worden. Met verwijzingen naar de Schrift en de geloofsbelijdenis komen de bezwaarden tot vrijmaking. De paragrafen zijn gemengd kerkrechtelijk en theologisch van aard, en de ondertekenaars maken zich ook van beide vrij: de schorsingen, de hiërarchie, de theologie, de tucht. Het ging de vrijgemaakten in artikel 31 om het woord 'tenzij': de door de synode genomen besluiten waren namelijk in strijd met Gods Woord. Alle theologische overwegingen liepen echter op kerkrechtelijke uit, tot overtreding van de gulden regel van Emden toe.²²⁶ De vrijgemaakten verklaarden zelf dat de hoofdzaak van de kwestie was het kerkrecht en de kerkregering, hoewel de binding boven de Schrift daarin een grote rol speelde.²²⁷ Zij bestrijden zowel de

²²³ Velde, M. te, "de Vrijmaking gepeild", 22. De vrijgemaakten wilden, volgens te Velde, geen geknoei met formules en geen tirannie over de gewetens. Dat kan waar zijn, als we dat betrekken op de uitspraken van de synode. Toch lijkt het dat de kerken zich wel had kunnen vinden in de formule van 1905, als beide 'kampen' elkaars positie konden aanvaarden.

²²⁴ Cf. Velde, M. te, "de Vrijmaking gepeild", 23. Te Velde spreekt met betrekking tot de scheuring van 'aanleidende' en 'beslissende' schuld. Dat is op zich een prima vondst, maar het is jammer dat hij deze punten niet verder oppakt. Hij maakt ook niet expliciet wat hij er mee wil zeggen.

²²⁵ Geciteerd uit het gelijklopende artikel 31 van de kerkorde van de Gereformeerde Kerken in Nederland 1933.

²²⁶ Vries, W.G. de, *K. Schilder. Verzamelde werken 1942-1944* (Barneveld: de Vuurbaak, 1998), 524-529.

²²⁷ Cf. Vries, W.G. de, *K. Schilder*, 530.

leer als de usantie van de synode en de Gereformeerde Kerken, en met betrekking tot 1905 bestrijden de vrijgemaakten niet de formule, maar wel de binding.²²⁸

De vrijgemaakten vormden de rechtmatige voortzetting van de Gereformeerde Kerken in Nederland, en de naam 'Gereformeerde Kerken in Nederland' behoefde dus geen toevoeging, tenzij die toevoeging fungeerde als onderscheidingsteken, om verwarring te voorkomen.²²⁹ In 1946 werd redactie van de kerkorde nog niet noodzakelijk geacht.²³⁰

Conclusie

Met het ontstaan van de Gereformeerde kerken (vrijgemaakt) kwam er niet meteen een nieuwe kerkorde op tafel. Er ontstond langzamerhand echter wel een kerkrechtelijke richtingenstrijd. Er was onenigheid over de te volgen interpretatielijn van de kerkorde. Moet elke plaatselijke gemeente bijvoorbeeld alle besluiten van de synode ratificeren en zijn ze pas dán rechtsgeldig? En opnieuw: hoe verhoudt de plaatselijke gemeente zich tot de meerdere vergadering? Waar ligt het tuchtrecht en wat is daarvoor de Bijbelse basis? Kennelijk was het mogelijk om dezelfde kerkorde te hanteren, maar om toch gescheiden wegen te gaan.

²²⁸ Cf. Vries, W.G. de, *K. Schilder*, 530-535. Cf. Acta 1946, bijlage XVI: getuigenis aan alle Gereformeerde belijders van den Christus in Nederland.

²²⁹ Acta der Voorlopige Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland (onderhoudende art. 31 K.O.), gehouden te Enschede van 9-18 oktober 1945, artt. 75-76.

²³⁰ Acta 1946, art. 15 B1, B2., art. 70. De argumentatie vóór redactie lijkt steekhoudend en bovendien vereist de nood der tijden een redactie: de positie van de grote stadskerken is in de kerkorde niet geregeld omdat er voor 300 jaar nog geen grote steden waren. Dit vormde in 1946 kennelijk een belangrijk vraagstuk. Toch oordeelt de synode dat de voorsteller te kort door de bocht is gegaan: het gereformeerde kerkrecht en de kerkorde zelf zijn duidelijk, in de voorbijgegangene jaren is echter de toepassing daarvan verward geworden. Bovendien heeft de voorsteller, die als particulier schrijft, zich tot zijn kerkenraad te wenden. De synode sprak wel over bepaalde artikelen, maar tot redactie ging zij niet over – zij sprak vooral over de nadere invulling van deze artikelen (op zijn beurt ook ingegeven door de nood der tijden – bijvoorbeeld bijlage XLI en art. 8 K.O.). Voorts besluiten de kerken de Verklaring van 1905 niet meer voor haar rekening te willen nemen (art. 103-113, bijlage X). Dat besluit is vooral van contextuele en historische aard, hoewel de synode het, blijkens het voorstel van ds. D. van Dijk, ook zowel zakelijk als inhoudelijk ondeugdelijk vindt.

Het einde van de heerschappij

In dit hoofdstuk zal deze scriptie het einde van het Algemeen Reglement 1816 bespreken. Dat is voor het vervolg van deze scriptie relevant, omdat de historische schets van Algemeen Reglement, Doleantie, en Afscheiding niet compleet is zonder de afschaffing van het Algemeen Reglement te bespreken. Bovendien zal één van de motieven om tot de kerkorde van 1951 te komen later in deze scriptie ook een rol blijken te spelen.

Het Algemeen Reglement van 1816, dat mede de Afscheiding en de Doleantie veroorzaakte, heeft nog lang een plek gehad in de Hervormde Kerk. Pas in 1951 namen de Hervormden een nieuwe kerkorde aan. In 1951 ging de Hervormde Kerk over van de 19^e-eeuwse bestuursinrichting naar een presbyteriale bestuursvorm. Zij beleed het geloof 'in gemeenschap met het belijden der vaderen' en niet 'in overeenstemming' met dat belijden, zoals de Gereformeerde Bond dat graag had gezien.²³¹

Het Algemeen Reglement was in de loop der jaren herzien: er was meer ruimte voor de kerken om meester te zijn in eigen huis, er was plek voor plaatselijke gemeenten om buiten het strakke organisatorisch-hiërarchische model van 1816 te functioneren, en het geheel was opener. De synode bleef echter bij haar devies, dat zij niet was opgeroepen om de leerstellige geschillen te beslissen, maar om de kerk te besturen.²³² De omstandigheden van de Tweede Wereldoorlog dwongen echter de kerk tot spreken, tot eenheid, en tot handelen.²³³

Voor de commissie die de uiteindelijke kerkorde van 1951 ontwierp tot stand zou komen, moest er veel strijd gestreden zijn, maar uiteindelijk kwam op 31 oktober 1945 toch het einde in zicht van de lange heerschappij van het Algemeen Reglement.²³⁴

In het door Wagenaar geboden bouwplan voor een nieuwe kerkorde, dat vooraf ging aan de kerkorde van 1951 en welke de commissie gebruikte als uitgangspunt voor haar besprekingen, werd uitgegaan van een geheel nieuwe opzet – ditmaal geen uitbreiding of

²³¹ Selderhuis, H.J., *Nederlandse Kerkgeschiedenis*¹, 795.

²³² Cf. Balke, *Commissie*, xix. Voor een uitvoeriger beschrijving van de verschillende processen die in de Hervormde Kerk een rol speelden, zie Haitjema, *Kerkrecht*, 65-92.

²³³ Cf. Haitjema, *Kerkrecht*, 94-95.

²³⁴ Cf. Balke, *Commissie*, xx-xxvi. Cf. Haitjema, *Kerkrecht*, 92-111. 'Heerschappij', want de commissie was het er wel over eens dat het Algemeen Reglement een kerkelijk zeker niet verantwoord document vormde dat de roeping van de Kerk als vertegenwoordiger van Christus belemmerde. De kerk kon, met het Reglement in de hand, niet voldoen aan haar missionaire, oecumenische, en apostolaire roeping; zij kon zelfs geen belijdende kerk zijn (cf. "Richtlijnen voor de bespreking van het onderwerp: 'De komende Kerkorde'" uit: *Handelingen der Synode van 1947*).

herziening van de DKO.²³⁵ Omdat de DKO afgestemd was op een andere situatie en vooral interne kerkelijke zaken regelde, werd ervoor gekozen een ontwerp te hanteren dat ook ruimte creëerde voor de dienst van de kerk aan- en haar plaats in de wereld.²³⁶ Ondanks de afwijkende vorm, hebben de opstellers wel de intentie gehad om een nauwe verwantschap te houden met de 'geestelijke bouwwerken der reformatie'. De verschillen met het Algemeen Reglement 1816 zijn ontegenzeggelijk groot, maar ook met betrekking tot Wezel, Emden, en Dordt zijn er verschillen te zien.

De afwijkende structuur van deze kerkorde – afwijkend in die zin dat in deze scriptie nog niet eerder een kerkorde is besproken die niet gefundeerd is op de DKO – blijkt al hieruit, dat de principiële zaken en de grote lijnen van het kerkelijke bestuur in de kerkorde zijn gezet (de theologie), terwijl de administratieve uitwerking daarvan plaats vindt in zogenaamde ordinanties.²³⁷ Bovendien komt het artikel met betrekking tot het apostolaat vóór het artikel over het belijden van de kerk. In 2004, met de totstandkoming van de Protestantse Kerk in Nederland, is het belijden voorop geplaatst. Een diepgaande bespreking van de herzieningen van de kerkorden in lijn van 1951 verdient echter elders nader onderzoek en valt buiten de scopus van deze scriptie. In ieder geval laat de indeling van 1951 de ecclesiologische verschuiving zien van een belijdende kerk naar een volkskerk voor de wereld.²³⁸

In contrast met het Algemeen Reglement 1816 is de kerkorde 1951 weer van onderop opgezet. Onder invloed van de veranderende plaats, roeping, en context van de kerk werd verzakelijking van de kerkorde noodzakelijk geacht. Bovendien was de Hervormde Kerk een volkskerk geworden, waarin vele stromingen aanwezig waren. Deze dienden een plek te krijgen in de artikelen, zodat ieder er mee uit de voeten kon.

Het besluit om het presbyteriaal-synodale stelsel te handhaven door in de DKO de diensten, dat zijn de ambten, voorop te stellen, wordt door de Hervormden gevolgd, maar zij hebben wel geprobeerd de 'independentistische infectie' van de Afscheidenen en de

²³⁵ Cf. Balke, *Commissie*, xxviii, xxxix.

²³⁶ Cf. Haitjema, Th. L., *Nederlands Hervormd Kerkrecht* (Nijkerk: Callenbach, 1951), 24-25. Balke, *Commissie*, xxxix. "(...) het kerkelijk leven van nu is èn door de groei van de maatschappij, èn door het wegvallen van het isolement waarin de meeste gemeenten in vroeger eeuw gelegen waren èn door de groei van het inzicht dat de kerk niet alleen een geloofs-, maar ook een werkgemeenschap vormt, zó gecompliceerd geworden, dat dit wel zijn weerslag vinden moet ook in de omvang van de kerkorde." Balke, *Commissie*, xliii.

²³⁷ De begeleidende brief van Wagenaar laat qua duidelijkheid niets te wensen over. Balke, *Commissie*, xxxvii-lviii. De ordinanties moeten dienen ter vervanging van de tot dan toe gebruikelijke *particularia*.

²³⁸ Cf. Broeke, C. van den, "Composition", 7.

Vrijgemaakten een halt toe te roepen, door geen ruimte toe te kennen aan bindende lastbrieven.²³⁹

Conclusie

Achter de herziening van 1951 lagen diverse motieven waarvan de aarden niet altijd zuiver te onderscheiden zijn. Het Algemeen Reglement van 1816 voldeed praktisch niet, en functioneerde met betrekking tot de noden van de tijd, maar bleek ook in gebreke wanneer het ging om het ecclesiologisch en theologisch zelfverstaan van de kerken: de ecclesiologie en de theologie hadden het Algemeen Reglement ingehaald. Dat blijkt ook uit het veranderde accent op de verhouding van de kerk tot de wereld. Praktische motieven waren hier dus verbonden met motieven van inhoudelijke aard.

²³⁹ Cf. Haitjema, *Kerkrecht*, 28-30.

Het Akkoord Kerkelijk Samenleven

De kerkordelijke ontwikkeling van de GKv en de NGK ging ondertussen door. Terwijl de gebeurtenissen in de Hervormde Kerk vrijwel los van de gebeurtenissen in de synodale kerken plaatsvonden, voltrok zich in de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt een nieuwe kerkelijke strijd. Deze strijd vond plaats in de nog jonge vrijgemaakte kerken, net na de vrijmaking in 1944, en deels onder invloed van dezelfde motieven. In deze paragrafen zal dit onderzoek eerst kort het ontstaan van de NGK schetsen. Daarna zal het AKS 1982 ter sprake komen. De lijnen die hieruit voortvloeien zullen later, in de bespreking van de conceptkerkorde 2023, relevant blijken te zijn.

Het ontstaan van de NGK

Zoals dit onderzoek heeft laten zien, was de Vrijmaking een strijd op meerdere fronten, die door de verschillende partijen niet gelijkwaardig werden geëvalueerd. Niet door de broeders aan het front van de kerkelijke strijd, maar ook niet door de plaatselijke kerken. Er waren, zo schreef ds. Brands in 1962, vele motieven tot Vrijmaking, die niet van gelijke aard waren.²⁴⁰ Of er inderdaad vele motieven van ongelijke aard waren, vormde een prangende vraag die uiteindelijk mede zou lijden tot het gebeuren van 1967.²⁴¹ Waarschijnlijk verloren toen al vele schrijvers de mogelijkheid om elkaar nog te bereiken in het spreken over meerdere motieven voor de vrijmaking tegenover het gezamenlijke vertrekpunt van de vrijmaking.²⁴² Hoe moest de Vrijmaking van 1944 worden gezien? Dat was niet alleen een kwestie voor vrijgemaakten en synodalen, maar ook voor vrijgemaakten onderling: voor de één was het de enige weg tot herstel van Gods kerk in Nederland, voor de ander een betreuenswaardig misverstand. Belangrijker was wat de consequenties van de Vrijmaking waren: volgens sommigen moest de Vrijmaking op elk terrein van het leven doorgevoerd worden, een doorgaande, constante

²⁴⁰ Boer, E.A. de, *De schele dominee. De Open Brief van 1966 en kerkelijke tucht in de Vrijgemaakte kerken*, ADChartasreeks 30 (Barneveld: de Vuurbaak, 2016), 81-85, 102-103. Iets vergelijkbaars wordt ook beargumenteerd in Brink, G. van den & Kwast, H.J. van der, *Een kerk ging stuk. Relas van de breuk die optrad binnen de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) in de jaren 1967-1974* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 1992), 11-32. De verschillende bloedgroepen van de Vrijgemaakten van het eerste uur worden hier en elders getypeerd als: 1) Schilderianen; 2) mensen uit het christelijke organisatieleven; 3) aanhangers van de Wijsbegeerte der Wetsidee; 4) Jansenisten. Uit *Een kerk ging stuk* wordt wel duidelijk hoe intolerant het klimaat in de destijds vrijgemaakte kerk in ieder geval door een deel daarvan ervaren werd.

²⁴¹ Deze plurale visie op de Vrijmaking wordt dan ook al direct bestreden. Cf. Boer, E.A. de, *De schele dominee*, 85-90. Cf. Brink, G. van den, *Een kerk ging stuk*, 111. De breuk is volgens hem juist niet veroorzaakt door meningsverschillen, maar door het misbruik van het kerkrecht en synodaal machtsmisbruik.

²⁴² Cf. Boer, E.A. de, *De schele dominee*, 197.

reformatie van de kerk en heel het gereformeerde leven; volgens anderen moest er breder, oecumenischer en organischer gedacht worden.

In 1963 werd ds. van der Ziel van Groningen-Zuid door zijn kerkenraad in eigen verantwoordelijkheid geschorst – dus tegen de kerkordelijke bepaling in dat daarvoor de goedkeuring van een naburige gemeente vereist was en zelfs buiten toestemming van de classis om.²⁴³ Pas op de particuliere synode werd het schorsingsbesluit gesteund. In hoger beroep werd het bezwaar tegen de schorsing met veertien tegen dertien stemmen verworpen.²⁴⁴ Ook de door de kerkenraad van Groningen-Zuid gevolgde weg werd niet afgekeurd.²⁴⁵

Een deel van de Gkv van Groningen-Zuid erkende de schorsing van ds. van der Ziel niet. Deze gemeente zou bekend staan als de 'Tehuis-gemeente'.²⁴⁶ Door middel van een 'Open Brief' – waarover later meer – verklaarden voorgangers zich vervolgens loyaal aan ds. van der Ziel en zijn gemeente.²⁴⁷ De datum van verschijning, 31 oktober, is – al naar gelang de persoonlijke lezing en interpretatie van de Open Brief – een toevalligheid of een oproep tot reformatie.

Per particuliere synode, die van Drenthe 1967, bereikt een voorstel de generale synode om de instemming met de inhoud van de belijdenis, die van alle afgevaardigden naar de generale

²⁴³ Dat gebeurde vanwege deelname aan samensprekingen tussen leden van de Gereformeerde Kerk synodaal en de Gereformeerde Kerk vrijgemaakt ter plaatse. De synodalen ondernamen in die jaren meerdere pogingen om tot herstel van eenheid te komen. Cf. Brink, G. van den, *Een kerk ging stuk*, 35-44, 48-54. Over de toenemende verabsolutering in Vrijgemaakte kring schrijven dezelfde schrijvers uit hun eigen oogpunt op dezelfde pagina's. Saillant detail is dat de schorsing geschiedde aan de hand van art. 79 D.K.O. (hoewel de naastgelegen gemeente niet gehoord is), waarbij ds. van der Ziel verweten werd een openbare, grove zonde bedreven te hebben die de kerk schandelijk was. Ook de artt. 76 en 80 zijn gronden voor de schorsing. Cf. Acta van de generale synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland gehouden te Rotterdam-Delfshaven van 7 april 1964 tot 28 januari 1965 (Rotterdam: Groenendijk, 1965), art.286.

²⁴⁴ Boer, E.A. de, *De schele dominee*, 97, 99. Deze stemming, die met de kleinst mogelijke meerderheid genomen werd, veroorzaakte grote onrust. Temeer omdat de Vrijgemaakte kerken juist uit een kerkordelijke strijd waren ontstaan. In die context valt het des te meer op dat de latere actoren van betekenis op de synode van Amersfoort-West 1967 ook in het moderamen verkozen waren. Cf. Brink, G. van den, *Een kerk ging stuk*, 58-64 voor een 'buitenverband's' perspectief.

²⁴⁵ Boer, E.A. de, *De schele dominee*, 101. Cf. Langevelde, A. van, *In het klimaat van het absolute. C. Veenhof (1902-1983). Leven en werk* (diss. TU Kampen, 2015), 462-470. Toch blijkt uit de acta wel dat de generale synode van mening was dat de kerkenraad oneigenlijk heeft gehandeld (acta 1964, art. 315c-e). Desondanks is de schorsing niet ten onrechte, hoewel de kerkenraad van Groningen-Zuid duidelijker had moeten formuleren (art. 315e, van oordeel zijnde 1). Aan verzoeken tot revisie van de artikelen rondom de schorsing van ds. van der Ziel werd niet voldaan (Acta van de generale synoden van de Gereformeerde Kerken in Nederland gehouden te Amersfoort-West op 18 en 19 oktober 1966 en gehouden te Amersfoort-West van 4 april 1967 tot 9 november 1967 (Groningen: De Vuurbaak, 1968), art.202-222.

²⁴⁶ Brink, G. van den, *Een kerk ging stuk*, 66.

²⁴⁷ Boer, E.A. de, *De schele dominee*, 123. Cf. Langevelde, A. van, *In het klimaat van het absolute*, 498-499.

synode gevraagd wordt, niet te aanvaarden van die leden die in publieken geschrifte het geheel van de belijdenis disputabel stellen.²⁴⁸ Op de synode wordt deze opdracht geconcretiseerd op naam van ds. B.F.J. Schoep en deze wordt als afgevaardigde niet aanvaard, uit kracht van de belijdenis der waarheid en vanwege zijn ondertekening van de Open Brief.²⁴⁹

Ter synode en in de aanloop naar 1967 speelden er nog meer zaken, maar die vallen buiten de scopus van deze korte schets.²⁵⁰

De terugzending van ds. Schoep wordt door zijn gemeente niet erkend. Na hevige strijd in de lokale classes,²⁵¹ verschijnen er twee credentiebrieven uit Noord-Holland op de synode van Hoogeveen 1969, afkomstig uit twee particuliere synoden.²⁵²

Synodocratie of dominocratie?

Deed de synode van Amersfoort-West hiermee in wezen niet hetzelfde als de synode van de 'synodalen' in 1944 had gedaan? Beschuldigden de vrijgemaakten zich nu niet op hun beurt aan synodocratie?²⁵³ Werden niet, op basis van een interpretatie van de open Brief die het alleenrecht had, alle ondertekenaars per hun ondertekening schorsingswaardig verklaard?²⁵⁴ Bovendien werd er toch een onderwerp op het agendum geplaatst dat bij niemand bekend was.

Ds. B.F.J. Schoep werd volgens de vrijgemaakte synode echter niet onder kerkordelijke tucht geplaatst. De valkuil van 1926 en 1944 werd vermeden, doordat ds. Schoep terugverwezen werd naar zijn zender. Bovendien hield de synode vast aan het principe van *omnium consensu*, aan wat bij meerderheid van stemmen besloten wordt. Voorts was er geen sprake van een

²⁴⁸ Boer, E.A. de, *De schele dominee*, 144-145. Cf. Acta 1967, bijlage 15.

²⁴⁹ Boer, E.A. de, *De schele dominee*, 149-153. Acta 1967, art. 162.

²⁵⁰ Cf. Brink, G. van den, *Een kerk ging stuk*, 116-146. In de aanloop naar de gebeurtenissen van 1967 was er de leer van ds. Oosterhoff, de zielelaap van ds. Telder, en nog andere kwesties. De sluimerende verschillen die onder de oppervlakte van het kerkverband lagen, kwamen in deze jaren aan het licht. Ds. Oosterhoff had een heterodoxe visie op de doop en hoe dienden de kerken daarmee om te gaan? Ds. Telder was de aanjager van de bekende strijd over de zielelaap. Cf. Acta 1967, bijlage 14.

²⁵¹ Cf. Brink, G. van den, *Een kerk ging stuk*, 86-92.

²⁵² Brink, G. van den, *Een kerk ging stuk*, 93.

²⁵³ Cf. Brink, G. van den, *Een kerk ging stuk*, 66-112; specifiek 106-112. 110: "Samenvattend kunnen we zeggen dat het ontstaan van de buitenverbandse kerken het gevolg is van een aaneenschakeling van externe en onwettige besluiten van de generale synoden in 1967 en 1969."

²⁵⁴ Cf. Boer, E.A. de, *De schele dominee*, 154, 198-199. Op basis van deze interpretatie was geen verdere argumentatie vanuit de Schrift nodig.

leeruitspraak, zoals daar in het verleden wel sprake van was. Tot slot heeft de synode van Amersfoort wél met overtuigende meerderheid beslissingen genomen.²⁵⁵

De breuk werd volgens de buitenverbanders niet veroorzaakt door meningsverschillen, maar juist wel door het misbruik van het kerkrecht, door synodaal machtsmisbruik.²⁵⁶

Misschien dan toch dominocratie? Een machtsfactor was te vinden in de samenwerking van vooraanstaande broeders. De Boer signaleert dat de context van de moderniteit ook een rol speelde: principes en de kracht van de zuivere redenering, de continuïteit tussen verleden en heden wogen zwaarder dan het belang van personen en emoties.²⁵⁷ Bovendien kan toch alleen een plaatselijke kerkenraad optreden tegen een plaatselijke predikant? De jaren '60 waren de jaren waarin het gezag bekritiseerd werd. Na de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog was Nederland herbouwd, welvarend, en onder invloed van de seksuele revolutie en de ontzuiling. De vrijgemaakte zuil was echter alleen maar sterker geworden, en het nieuwe oecumenische denken werd afgewezen.²⁵⁸ Dat was echter een breed gedragen mening, die niet alleen door predikanten geopperd werd. Hoewel er sprake was van een machtsfactor, gaat het spreken over dominocratie wel erg ver. Bovendien insinueert de term dat er alleen op de synode gestreden werd.

het klimaat van het absolute

De scheuring van 1967 was, afhankelijk van wie het antwoord geeft, een strijd tegen independentisme en indifferentie, of een verzet tegen dirigisme en hiërarchie.²⁵⁹ Het was een strijd tegen een 'klimaat van het absolute', waarbinnen geen enkel gesprek meer mogelijk leek,²⁶⁰ of een poging om de kerkelijke versplintering en de vervaging van christelijke normen en waarden een halt toe te roepen.

De 'Open Brief'

De Open Brief is vooral om twee passages omstreden. Ten eerste is er de vraag 'of het historisch fundament van de Nederlandse Gereformeerde Kerken ook samenvalt met het fundament van de heilige, algemene Christelijke kerk', en ten tweede bezigen de

²⁵⁵ Bovendien werd de schuld juist bij de provinciale synode gelegd (Acta 1967, art. 162, II, C, ad 2).

²⁵⁶ Brink, G. van den, *Een kerk ging stuk*, 111-112.

²⁵⁷ Cf. Boer, E.A. de, *De schele dominee*, 158-159.

²⁵⁸ Boer, E.A. de, *De schele dominee*, 160.

²⁵⁹ Cf. Brink, G. van den, *Een kerk ging stuk*, 220.

²⁶⁰ Cf. Langevelde, A., *In het klimaat van het absolute*, 589-603.

briefschrijvers de term 'vrijmakingsgeloof' en achten zij die 'religieus zeer gevaarlijk'. De synode van Amersfoort-West is van oordeel dat het geciteerde 'niet anders is dan het disputabel stellen van de inhoud en het katholiek of algemeen karakter der gereformeerde belijdenis'.²⁶¹

Met 'vrijmakingsgeloof' bedoelden de opstellers en ondertekenaars van de Open Brief het opkomende exclusivisme met betrekking tot de artikelen 27 t/m 29 van de N.G.B. en de Vrijgemaakte kerk: niet alleen was de Vrijgemaakte kerk een ware kerk, maar het was volgens sommigen ook de enige ware kerk. Kortom: de Open Brief was van oordeel dat er een 'vrijmakingsgeloof' ontstond wat op zichzelf bijna zaligmakend geacht werd.²⁶² De fundamenten van de kerk zouden in twijfel getrokken worden, maar dat was volgens de ondertekenaars van de Open Brief een verkeerde lezing daarvan.²⁶³

De vraag rijst wat er gebeurd was als één van de ondertekenaars zijn handtekening had teruggenomen. Tegelijkertijd was het klimaat zó, dat juist de ondertekenaars zich solidair op moesten stellen. Zij werden door de vrijgemaakten zo onder druk gezet, dat zij misschien wel geen uitweg zagen.

De Open Brief was niet de enige aanleiding tot de kerkelijke kwesties, maar was er wel de katalysator toe. Dit verklaart ook waarom het woord 'ondertekening' in de NGK zo'n zwaarbeladen begrip is geworden – juist om de ondertekening van de Open Brief was zoveel te doen.²⁶⁴

Het AKS 1982

Het Akkoord Kerkelijk Samenleven (AKS) is tot stand gekomen onder de schaduw van de 'hiërarchische tendensen' van de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt en de historische nasleep van de scheiding van 1967.²⁶⁵ In de eerste versie van het AKS waren 40 artikelen

²⁶¹ Boer, E.A. de, *De schele dominee*, 153.

²⁶² Cf. Brink, G. van den, *Een kerk ging stuk*, 66-72. Volgens de opstellers en ondertekenaars van de Open Brief was er sprake van een (opkomend) verbondsautomatisme, dat bovendien verbonden was met de regel van het vrijgemaakte leven: als iemand maar goed vrijgemaakt was, zijn kinderen naar de vrijgemaakte school stuurde, de goede dingen deed en vond, dan kwam het goed (cf. 217).

²⁶³ Cf. Brink, G. van den, *Een kerk ging stuk*, 72-77. De lezing hiervan had gevolgen voor de banden met- en de visie op andere kerken en kerkverbanden, ook internationaal. Bovendien had dit gevolgen voor wat als de grenzen van de kerk beschouwd zouden worden: welke opvattingen mag de kerk tolereren, ook met betrekking tot de belijdenis, en welke niet? Cf. 218.

²⁶⁴ Cf. AKS, II, art. 17.

²⁶⁵ Cf. *Akkoord van kerkelijk samenleven van de Nederlands Gereformeerde Kerken* (Breukelen: LV NGK, 1982), 7.

opgenomen. Het heeft lang geduurd voor de NGK tot het AKS kwam, vooral uit angst om opnieuw 'vanuit het kerkverband of uit de kerkorde' te leven, in plaats van uit de Schrift. Alle heerschappij wordt vermeden en er is geprobeerd om de fouten uit het verleden weg te doen en het goede uit het verleden te houden. De 'tirannieke eenheidsdwang' wordt afgewezen, maar tegelijkertijd worden kerken wel vermaant zich te voegen naar Schrift en goede orde.²⁶⁶

Het AKS wordt voorafgegaan door een preambule. Na de verklaring over wat de NGK wil doen, volgt dan de uitspraak: "De kerken spreken uit, dat het al of niet aanvaarden van het (een) kerkelijk akkoord geen oorzaak van breuk of verwijdering mag zijn tussen gemeenten die één zijn in geloof en belijden." De vrijheidsdrang van sommige plaatselijke gemeenten in de NGK was zo sterk, en de angst voor reglementenheerschappij en synodocratie zo groot, dat zij zich niet wilden binden. Zij verkrijgen met de preambule de vrijheid om hun kerk in te richten naar wat bij meerderheid van stemmen plaatselijk besloten wordt, en zij worden opgeroepen om zich desondanks op meerdere vergaderingen te laten horen, hoewel zij natuurlijk geen verantwoordelijkheid hoeven te nemen voor het daar beslotene.²⁶⁷ Het AKS lijkt wat haar opbouw betreft veel op de kerkorden van gereformeerde snit zoals die na de DKO geschreven zijn. Het AKS begint met de diensten, neemt dan het opzicht over de leer samen met het opzicht over de erediensten, behandelt de tucht, en sluit af met de kerkelijke vergaderingen. Het is, gezien de nadruk van de NGK op de plaatselijke gemeente, niet gek dat het hoofdstuk over de kerkelijke vergaderingen achteraan staat. Vandaar misschien ook dat er geen sprake is van een 'kerkorde', maar van een akkoord om samen te leven in een kerkverband.

Het geheel is sober. Voorop gaat een variant op het anti-hiërarchische van Emden: de drie ambten zijn volstrekt gelijkwaardig.²⁶⁸ Niet de kerkenraad, maar de gemeente beroept.²⁶⁹ Alle ambtsdragers vormen de kerkenraad.²⁷⁰ Consulentie geschiedt op verzoek.²⁷¹ De kerken zullen niet over elkaar heersen, maar oefenen geduld.²⁷² De regel om het AKS, of in andere gevallen de vigerende kerkorde, te herzien wanneer de kerken daarmee gediend zijn, staat

²⁶⁶ Cf. *Akkoord*, 8-9.

²⁶⁷ Cf. *Akkoord*, 10.

²⁶⁸ AKS 1982, art. 1.

²⁶⁹ AKS 1982, art. 4.

²⁷⁰ AKS 1982, art. 15. In het AKS 2015 is wel gespecificeerd dat de tucht valt onder de ouderlingen en de predikant (art. 15).

²⁷¹ AKS 1982, art. 16.

²⁷² Art. 31.1.

traditiegetrouw aan het eind.²⁷³ Het AKS wordt waar nodig aangevuld met regelingen en handreikingen.

Het vigerende AKS 2015 van de NGK heeft enkele taalkundige moderniseringën doorgevoerd (ook hier is bijvoorbeeld het woord 'dienst' vervangen door 'ambt').²⁷⁴ Het geheel is ook gestroomlijnd en gespecificeerd.²⁷⁵ De kerkelijk werker is kerkordelijk in beeld gekomen.²⁷⁶ Het geheel is wat vrijer geworden.²⁷⁷ Het externe recht is verduidelijkt, alsook de plek van commissies.²⁷⁸ De afvaardiging naar de LV is met één verhoogd.²⁷⁹

Conclusie

De kerkrechtelijke betekenis van het AKS voor deze scriptie is dat de plek van de plaatselijke gemeente, die in het gereformeerde kerkrecht al zo groot was, een extra accent heeft gekregen. De autonomie van de plaatselijke kerk ten opzichte van de meerdere vergadering werd benadrukt. In vrijgemaakte kring werd dan ook enigszins minachtend gesproken van 'independentisme': een gevaar waar gereformeerden zich te allen tijde voor dienden te hoeden. In de bespreking van de conceptkerkorde 2023 zal blijken dat de ontwikkelingen vanaf 1967, die ervoor gezorgd hebben dat de plaatselijke Nederlands Gereformeerde kerk zich niet altijd meer hoefde te richten op het kerkverband en op de onderlinge afspraken, maar vooral op zichzelf kerk moest zijn, hun sporen hebben nagelaten in de conceptkerkorde.

²⁷³ AKS 1982, art. 40.

²⁷⁴ AKS 2015, art. 2.

²⁷⁵ Cf. AKS 2015, art. 5, art. 27.

²⁷⁶ AKS 2015, art. 16.

²⁷⁷ Cf. AKS 2015, art. 24.

²⁷⁸ AKS 2015, art. 31.

²⁷⁹ AKS 2015, art. 38.1.

Het recht volgt het leven?

In deze deelvraag wordt de kerkordelijke ontwikkeling van de Gereformeerde kerken (vrijgemaakt) verder gevolgd. De kerkorde van 1978 wordt onderzocht op motieven en het belang van die motieven ten opzichte van de hoofdvraag van deze scriptie.

Deputaten Kerkorde

Deputaten Kerkorde 1972

Tijdens de Generale Synode van Hattem 1972 constateert de Generale Synode dat de kerkorde redactioneel en materieel gereviseerd dient te worden, omdat deze taalkundig sterk is verouderd, spreekt over gevallen die niet langer voorkomen, de kerkelijke praktijk verder is gekomen, er sprake is van een zeker clericalisme, en er met betrekking tot de zending niets in geregeld is. Met 'een zeker clericalisme' wordt dan vooral de rol van de predikanten op de meerdere vergadering bedoeld: die zou misschien te groot zijn. De synode besluit, ten einde eerst op verantwoordelijke wijze vast te stellen in welke opzichten en in welke zin de huidige kerkorde naar art. 87 dient te worden herzien, deputaten te benoemen die de volgende generale synode van advies zullen dienen.²⁸⁰ De deputaten voorzien de kerkorde van bijschriften, en volgen voorts hun instructie zo nauw mogelijk.²⁸¹ De voorzichtige houding die zij daarmee ten toon spreidden, werd niet door de hele synode gewaardeerd en de afgevaardigden besluiten de zaak terug te verwijzen naar de commissie.²⁸² Omdat de kerken gezien de aard van de kerkorde als aangenomen *omnium consensu* ruim de tijd moeten hebben om zich te beraden, en de taalkundige vernieuwing niet is afgesloten, besluit de synode dat, hoewel de deputaten hun opdracht correct hebben uitgevoerd, opnieuw deputaten benoemd dienen te worden om een studierapport op te stellen, reacties uit de kerken te verzamelen, de taalkundige vernieuwing ter hand te nemen, en zodoende rapport uit te brengen aan de volgende synode. De synode legt voorts de voorlopig vastgestelde artikelen van de kerkorde, meestentijds zoals de deputaten die voorgesteld hebben, aan de kerken voor.²⁸³ Omdat de synode van 1975 de deputaten als opdracht gaf om bepaalde

²⁸⁰ Acta van de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, samengekomen te Hattem op dinsdag 11 april 1972 (Amsterdam: Bolland, 1973), art.42. Ook inhoudelijk schort er het één en ander aan de kerkorde. Met betrekking tot het clericalisme is in deze scriptie naar aanleiding van de DKO al het één en ander gezegd.

²⁸¹ Cf. Acta van de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, samengekomen te Kampen op dinsdag 15 april 1975 (Enschede: Boersma, 1975), bijlage 3 "Rapport van de deputaten voor herziening van de kerkorde aan de generale synode van de Gereformeerde Kerken, Kampen, 1975".

²⁸² Acta 1975, art. 106, cf. art 371.

²⁸³ Acta 1975, art. 403.

artikelen te herzien,²⁸⁴ is hun rapport minder uitgebreid dan het rapport van de deputaten die verslag deden aan de synode van 1975.²⁸⁵ Zij hebben artikelsgewijs overwogen of er reden was tot advies en brachten randschriften aan.

Deputaten Kerkorde 1975

De nieuwe deputaten nemen de kritische opmerkingen over de door de vorige gedeputeerden geplaatste bijschriften mee: de inhoud van een artikel wordt soms niet of niet geheel gedekt door het randschrift, terwijl die randschriften soms de interpretatie van artikelen kunnen sturen.²⁸⁶

Omdat in het spraakgebruik van de kerk de aanduiding 'ambt' gebruikelijker is dan 'dienst', en deze aanduiding terugkeert in de uitdrukking voor het institueren van een gemeente, kiezen de deputaten ervoor om het woord 'ambt' te gebruiken. Het dienend karakter daarvan komt genoegzaam tot uitdrukking in de materiële bepalingen.²⁸⁷ Art. 23 en 22 (resp. oud 26 en 25), veranderen onder druk van de nood der tijden: de taak van de diakenen was te onduidelijk gesteld. Sommige veranderingen vereisen een nieuw bevestigingsformulier.

De bezinning op de herziening ging gepaard met theologische en kerkrechtelijke overwegingen: wat moet er wél in, wat niet, en hoe verhouden de inhoud van een kerkorde zich tot het wezenlijke van het kerkzijn?²⁸⁸ Een groot vraagstuk, dat voortkomt uit de vroegere onduidelijkheid, betreft de plek van de diaken: heeft een diaken wel of geen zitting in de kerkenraad? Gedeputeerden hebben niet de opdracht om dat vraagstuk op te lossen, hoewel dat problematisch kan worden, want in hun ogen blijkt uit alles: "het gereformeerde kerkrecht is gestructureerd rond het college van opzicht en tucht."²⁸⁹ In ieder geval moet er een nieuwe taakomschrijving van het diakenambt met een nieuw bevestigingsformulier komen, samen met regelingen die de leiding en verzorging van de gemeente betreffen. Ook het bestuur van stoffelijke goederen mag hieronder gerekend worden. De taak van de

²⁸⁴ Te weten de artikelen 1 (annex nummering en randschriften), 23, 27, 38, 39, 42, 78, 79, 82 (nummering in deputatenrapport), art. 42 (van de vigerende kerkorde), en het door de vorige commissie voorgestelde art. 45.

²⁸⁵ "Rapport inzake de herziening van de Kerkorde aan de generale synode van de Gereformeerde Kerken Kampen 1975" (Boersma, Enschede).

²⁸⁶ "Rapport inzake de herziening van enige artikelen van de Kerkorde in opdracht van de generale synode van Kampen 1975" (1976), 4.

²⁸⁷ Rapport in opdracht van 1975, 5.

²⁸⁸ Cf. Rapport in opdracht van 1975, 8 en de bespreking rondom art. 27 en de plek van de zending en de evangelisatie in een kerkorde. De discussie hier contrasteert met die van 1951 in de Nederlands Hervormde Kerk.

²⁸⁹ Rapport in opdracht van 1975, 12.

diakenen wordt dus uitgebreid.²⁹⁰ Ook wordt er een nieuw artikel toegevoegd omdat de tucht over de volwassen doopleden niet kerkordelijk geregeld was: art. 78.²⁹¹ In art. 79 werden de woorden 'die de kerkelijke vermaning verachten' toegevoegd naar de kennelijke nood der tijden.²⁹² Na vooral praktische overweging stellen de deputaten voor met betrekking tot art. 82, over attestatiën, bij het oude te blijven. Art. 42 stond ook, opnieuw, ter discussie: hoe moesten de classes omgaan met een veelheid aan predikanten, eventueel uit één plek, vaak de plek waar de classis op dat moment samengeroepen werd? De strijd om de keurstem en de hiërarchie die daarmee gepaard ging was nog niet beslecht. Kleinere kerken konden zo benadeeld worden. Als argument vóór de handhaving grijpen deputaten naar de praktijk: terwijl de principiële continuïteit binnen de classis ligt in de handhaving van confessie, kerkorde, en classicale regelingen, wordt de praktische continuïteit bevorderd wanneer de predikanten telkens aanwezig zijn. Deputaten stellen voor de adviserende stem van niet-afgevaardigde predikanten te handhaven.²⁹³ Het blijkt moeilijk te zijn om onderscheid te maken tussen bepalingen die in de kerkorde thuishoren, en bepalingen die beter opgenomen kunnen worden in de huishoudelijke regelingen van plaatselijke kerken. Om te benadrukken dat er wel vertegenwoordiging plaats moet vinden, stellen deputaten art. 45 op.²⁹⁴

De synode van 1978

Na de kerkelijke reacties ontvangen te hebben, brengen deputaten rapport uit aan de synode van 1978.²⁹⁵ Deputaten expliciteren dat de kerkorde niet 'van Dordrecht', maar van de kerken is.²⁹⁶ Zij stellen zich op tegenover de nivellerende tijdsgeest, door de term 'ambt' te handhaven.²⁹⁷ Voorts stellen zij dat iemand voor elk ambt wettig geroepen moet zijn, en zo wordt art. 3 aangepast.²⁹⁸ Zij stellen ook taalkundige veranderingen en modernisering voor.²⁹⁹ Deputaten kiezen bij voorkeur de kortste en simpelste lezing, zonder dat die daarbij aan duidelijkheid inboet. Zij gaan te rade bij de kerkelijke jurisprudentie en de kerkordelijke

²⁹⁰ Rapport in opdracht van 1975, 8-13 (bet. art. 38, 39, 41; oud 37, 38b, 40).

²⁹¹ Rapport in opdracht van 1975, 14-15.

²⁹² Rapport in opdracht van 1975, 16.

²⁹³ Rapport in opdracht van 1975, 18-21.

²⁹⁴ Rapport in opdracht van 1975, 21-22.

²⁹⁵ "Rapport van deputaten voor herziening van de Kerkorde aan de generale synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, samengeroepen te Groningen-Zuid 1978" (Niezijl: Dijksterhuis).

²⁹⁶ Rapport 1978, 7-8.

²⁹⁷ Rapport 1978, 8-10.

²⁹⁸ Rapport 1978, 11-12.

²⁹⁹ Bijvoorbeeld in art. 6 (acta) (Rapport 1978, 15-16), maar ook in vele andere artikelen.

geschiedenis.³⁰⁰ Ook beraden zij zich op de vraag wat er in een kerkorde thuishoort en wat niet.³⁰¹ Sommige artikelen blijken zo sterk verouderd te zijn, dat deputaten voorstellen die geheel te laten vervallen: een andere woordkeus zou slechts de kerkorde 'zwaarder' maken waar dat noodzakelijk is. De betekenis van een artikel wordt dan niet alleen getoetst aan kerkordelijke commentaren, maar ook aan de oude redactie daarvan.³⁰² Deputaten hebben zich de vraag gesteld wat een artikel wil zeggen, en of het dat ook daadwerkelijk zegt: is een omschrijving uitputtend of beperkend, of kan deze zo worden opgevat?³⁰³ De geschiedenis van de dan nog vrij prille vrijgemaakte kerken speelt daarin soms een rol: het 'trauma' van 1944 is nog niet geheel verwerkt. Zeker rondom de uitvoerige bespreking rondom de agendering van meerdere vergaderingen komt dat naar boven.³⁰⁴ Deputaten onderbouwen hun betoog uit de Schrift.³⁰⁵ Bij de revisie is de nood der tijden gekoppeld aan de behoefte om de zaken scherper én eigentijdser te formuleren.³⁰⁶

Rondom het uiteindelijke artikel 23 en de aftreding van ambtsdragers als hun termijn vervuld is, rijst verschil van mening tussen deputaten en de synode.³⁰⁷ Stelt art. 23 de regel, de norm, of moeten de tekst zoveel mogelijk aansluiting zoeken bij de kerkelijke praktijk? Uiteindelijk bereikt de synode een compromis.³⁰⁸ De kerkorde wordt zonder grote wijzigingen ten opzichte van het door deputaten ingeleverde concept vastgesteld.³⁰⁹ De praeses memoreert dat zij geen nieuwe kerkorde gemaakt hebben, maar de reformatie in de lijn der vaderen door hebben gezet. Het leven van de kerken is dynamisch, en in dat leven heeft deze kerkorde haar

³⁰⁰ Bijvoorbeeld bij de bespreking van art. 9 (acta) (Rapport 1978, 18-21).

³⁰¹ Bijvoorbeeld rondom artt. 1, 11, 29, 37, 38, 41, 42, 84 (acta) (Rapport 1978, 7-11, 22-23, 36-37, 44-52, 52-54, 57-58, 58-62, 89-90). Dit houdt noodzakelijkerwijs ook een bezinning rondom de aard van het gereformeerd kerkrecht in. Cf. art. 37, R2, p44: "Depp. Concludeerden: uit alles blijkt dat het gereformeerde kerkrecht gestructureerd is rond het college van opzicht en tucht." Ook wreekt zich weer de onduidelijkheid over de positie van de diaken in art. 30 N.G.B. Art. 30 N.G.B. is naar buiten gericht, en is niet geschreven om de interne kerkordelijke verhoudingen te bepalen: het gaat om een geestelijke regering die onderscheiden is van de wereldlijke regering. Voorts wijzen deputaten op art. 87 waar het expliciet gaat om het profijt der kerken: dingen die niet strikt nodig zijn, kunnen wel nuttig zijn (cf. art.84).

³⁰² Bijvoorbeeld rondom art. 14 (acta) (Rapport 1978, 24-26).

³⁰³ Bijvoorbeeld rondom art. 23 (acta) (Rapport 1978, 30-31). Wat wil de kerkorde zeggen en wat precies niet? Wat betekenen bepaalde termen en wat niet? Sluit de ene bezigheid de andere uit? Cf. art. 25 (acta) en haar bespreking.

³⁰⁴ Cf. de bespreking van art. 30 en 33 (acta) (Rapport 1978, 38-42).

³⁰⁵ Cf. art. 37.M.2.a.

³⁰⁶ Bijvoorbeeld in art. 55 (acta) (Rapport 1978, 68).

³⁰⁷ Acta van de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, samengekomen te Groningen-Zuid op dinsdag 11 april 1978 (Haarlem: Vijlbrief), art. 199.

³⁰⁸ Cf. Acta 1978, art. 208.

³⁰⁹ Acta 1978, artt. 194, 196, 199, 201, 204, 206, 208, 209, 212. Er zijn enkele taalkundige wijzigingen gedaan, maar geen principiële veranderingen doorgevoerd.

plek. Dr. Deddens herinnert aan een woord van F.L. Rutgers: de bruikbaarheid van de kerkorde rust in de eenheid van belijden en de onderwerping aan het Woord van God.³¹⁰

Conclusie

De herziening van 1978 laat zien dat grondige bezinning op de kerkorde niet betekent dat kerken hun geschiedenis loslaten. De kerken gaan verder dan Dordt, dus het kerkrecht moet mee. Immers, het recht volgt het leven. Dat wil niet zeggen dat er onbesuisd gehandeld mag worden; de intense gesprekken rondom de orde van de kerkorde en de bezinning op de inhoudelijke component daarvan laten dat zien.

De betekenis van 1978 voor dit onderzoek is dat de herziene kerkorde van 1978 na een voorzichtige en lange bezinning als herziening van de DKO doch nog steeds in het spoor daarvan tot stand gekomen is. De lijnen uit de DKO zijn doorgetrokken, maar ook op een zelfstandige manier verwerkt. Er blijven onduidelijkheden, zoals niet-afgevaardigde predikanten op de classis, de positie van diakenen, en de plek van de meerdere vergadering. De kerkorde is niet af, maar voldoet wel opnieuw aan de eisen van de kerk in 1978.

De motieven achter deze herziening zijn vooral pragmatisch van aard. Er zijn ook principiële of kerkrechtelijke overwegingen die leiden tot een herzien artikel, of op zijn minst tot bezinning op de inhoud daarvan. Tegelijkertijd waren de wijzingen ook weer niet zó groot, dat deze scriptie er op deze plek uitvoerig aandacht aan moet besteden.

³¹⁰ Acta 1978, art. 209.

De vrouw in het ambt

In 2014 en 2017 gebeurden er kerkrechtelijk gezien ingrijpende dingen. In 2014 werd de vigerende kerkorde drastisch herzien, en in 2017 werden alle ambten opengesteld voor vrouwen.

De kerkordelijke ontwikkelingen voor en in 2014

Al in 2002 benoemt de synode van Zuidhorn een deputaatschap Kerkrecht en kerkorde dat eventuele wijzigingen van de kerkorde en een tekstuele herziening ter hand zou moeten nemen. Zeker extern voldoet de vigerende kerkorde namelijk niet langer.³¹¹ Bovendien hebben zich buiten de kerkorde om kerkelijke structuren ontwikkeld en is er onduidelijkheid over enkele andere zaken (bijvoorbeeld de positie of de rechtspositie van de predikant en kerkelijk werkers).³¹² Voorts besluit de synode tot een nieuwe procedure inzake de wijziging van de kerkorde.³¹³ Ook art. 8 blijkt als vanouds een moeilijke kwestie: wanneer mogen broeders met gaven maar zonder theologische opleiding worden toegelaten tot de dienst des Woords?³¹⁴ De Generale Synode van Amersfoort benoemt, nadat de door de GS Zuidhorn benoemde deputaten aangeven aan delen van de opdracht niet te hebben kunnen voldoen, opnieuw een deputaatschap, met als opdracht om onderzoek te doen wat nog nodig is op het punt van status en rechtseffect, om zich te bezinnen op revisieverzoeken, en om verder te werken aan een algehele herziening van de kerkorde.³¹⁵ De gronden voor deze verzoeken komen op uit de kerken en de door de vorige synode gegeven opdrachten. De synode wijzigt de tekst van het vigerende art. 8 KO.³¹⁶ Deputaten willen de kerkorde bij de tijd maken, zodat het een nuttig(er) instrument wordt. Er zijn belangrijke ontwikkelingen gaande, die kerkelijk ingekaderd moeten worden.³¹⁷ Rondom de kerkelijke ontwikkelingen wordt door de adviseur van de GS, prof. dr. M. te Velde, opgemerkt dat het recht altijd in ontwikkeling is. Er zijn ontwikkelingen geweest in de manier waarop de kerkorde in praktijk gebracht werd. Dat

³¹¹ Acta van de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, samengekomen te Zuidhorn op zaterdag 6 april 2002 (Barneveld: de Vuurbaak), art. 16-17; cf. art. 18, art. 29.

³¹² Acta 2002, art. 23; cf. art. 24.

³¹³ Acta 2002, art. 19.

³¹⁴ Acta 2002, art. 27.

³¹⁵ Acta van de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, samengekomen te Amersfoort-Centrum op zaterdag 12 maart 2005 (Barneveld: de Vuurbaak), art. 27, art. 35. Op deze vergadering werd ook de vraag gesteld naar de reikwijdte van het mandaat van deputaten. Die reikwijdte is vaak betwist, o.a. in Wilschut, H.J.C.C.J., *De werkorde nagerekend. Kanttekeningen bij de conceptkerkorde voor de GKv* (z.p.: van Berkum, 2010), 10-11. Dat heeft ook te maken met de aard van de voorgestelde wijzigingen (22-23).

³¹⁶ Acta 2005, art. 29.

³¹⁷ Cf. acta 2005, art. 36 over de positie van kerkelijk werkers.

betekent niet dat de kerkorde niet meer veilig is, want het recht volgt het leven.³¹⁸ Later zou hij zeggen dat de praktijk van de kerken vraagt om herziening, omdat de kerkorde in veel gevallen niet meer voorziet; dit werkt willekeur in de hand.³¹⁹ De synode besluit voorts een deputaatschap 'vrouwen in de kerk' in te stellen.³²⁰ Dit besluit is ingegeven door de sterk veranderende cultuur en door de kerkelijke verlegenheid rondom dit thema.³²¹ De synode van 2008 benoemt een deputaatschap met de expliciete opdracht de kerkorde te herzien en rapport uit te brengen.³²² Deze deputaten leggen een werkorde³²³ voor aan de kerken, waarop reacties zijn binnengekomen. De reacties van de kerken monden uit op een tweede werkorde, die aan de generale synode van Harderwijk 2011 wordt aangeboden om vervolgens in tweede lezing naar de kerken te worden verstuurd. De insteek is om te blijven bij een compacte kerkorde, die waar nodig kan worden aangevuld met generale regelingen en modellen. De werkorde volgt het recht dat gegroeid is in de kerken. Deputaten hebben in de herziening accent gelegd op allerlei actuele ontwikkelingen en de kerkorde naar haar externe werking. In formulering is gekozen voor de normbeschrijving als een feit.³²⁴

Deze scriptie beperkt zich tot lezing van de werkorden 1 en 3, met memorie van toelichting en leeswijzer.³²⁵ Dat kan, omdat die laatste twee zijn geschreven voor de werkorde 2, terwijl werkorde 3 ook geen nieuw concept is, maar waar wel een aantal voorvragen bij behandeld wordt. Juist in de werkorde 1 is meer te lezen over de achterliggende zaken bij deputaten. Wat in dit onderzoek al genoemd is, zal niet opnieuw worden benoemd; alleen opvallende

³¹⁸ Acta 2005, art. 46. Hetzelfde is te zien rond het rapport van de deputaten kerkrecht en kerkorde omtrent de geestelijke verzorging, de doop van geadopteerde kinderen, en de positie van de kerkelijk werker. Cf. "Rapport deputaten kerkrecht en kerkorde". Hierbij moet wel opgemerkt worden dat er een verschil is tussen 'volgend' en 'volgzaam'.

³¹⁹ Acta van de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Harderwijk 2011-2012, art. 25, besluit 5, bespreking.

³²⁰ Acta 2005, art. 52.

³²¹ Cf. de bespreking van art. 52. Ook het VOP-rapport van de NGK kan een zetje gegeven hebben. De kerkelijke praktijk is bovendien gegroeid zonder dat de kerken er acht op slaan: er is sprake van scheefgroei. Cf. Bijlage 3.3: "Toelichting voorstel deputaatschap 'vrouwen in de kerk'".

³²² Acta van de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, samengekomen te Zwolle-Zuid op zaterdag 15 maart 2008 (CrossLink), art. 17. Hoewel er al een tussenrapportage ligt, wordt deze stap gezien als nodig voor de goede voortgang van het project.

³²³ De term 'werkorde' is ontleend aan de in deze scriptie ook besprokene herziening van het Algemeen Reglement die uitmondde in de Hervormde Kerkorde 1951. De term voorkomt spraakverwarring met de vigerende kerkorde en maakt duidelijk dat het gaat om een werk in uitvoering. Cf. "Ontwerp kerkorde voor de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) in Nederland in opdracht van de Generale Synode Zwolle-Zuid 2008 opgesteld door deputaten herziening kerkorde december 2009, memorie van toelichting", B2.

³²⁴ Acta 2011-2012, artt. 25-26(a).

³²⁵ De werkorde 3 komt uit art. 26b van de Aanvullende Acta van de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Harderwijk 2011-2012.

zaken of nieuwe elementen die relevant zijn voor het onderzoek zullen een plek krijgen en besproken worden.

De werkorden

Middels de presbyteriaal-synodale lijn in de kerkorde willen deputaten staan in de traditie van de DKO.³²⁶ Tegelijkertijd wordt wat er wel en niet in een kerkorde moet staan in hoge mate bepaald door de context.³²⁷ In hun definitie van kerkrecht sluiten deputaten aan bij de gereformeerde traditie zoals die in deze scriptie is verwoord.³²⁸ Zij sluiten aan bij de gangbare onderscheiding dat het soortelijk gewicht van bepalingen niet gelijk is, en dat er, naast onopgeefbare elementen, ook naar actuele behoeften gehandeld kan, mag, en moet worden.³²⁹ Deputaten signaleren dat de vigerende kerkorde 1978 vooral met betrekking tot de rechtsgang tekort schiet: de KO is niet vooral een belijdenisdocument, maar een rechtsdocument.³³⁰ Toch begint de KO belijdend. Maar misschien stempelt dat juist het zakelijke document als een eigensoortig kerkelijk document.

Deputaten verdisconteren niet hoe, afgezien van een andere nummering en een duidelijkere structuur, de indeling zelf verraadt hoe zij zich tot Dordt verhouden.³³¹ Het begin met het belijden van de kerk kan ook een samenroepende functie hebben: na de turbulente jaren vanaf 2003 (de totstandkoming van de DGKh, een afsplitsing van de GKv), voelden deputaten de behoefte om de kerkelijke eenheid duidelijker gestalte te geven.

De DKO en de vigerende kerkorde 1978 bevatten geen artikel dat het geloofsfundament van de kerk verwoordde. Deputaten achten het tijd om, ook in iets wat een rechtsdocument is, de grondslag van de kerk als statement voorop te stellen: op deze norm zijn de kerken, intern en extern, aanspreekbaar. Bovendien is er in de huidige tijd sprake van een religieuze pluriformiteit die meer dan voorheen vraagt om een duidelijke plaatsbepaling.³³² Op die

³²⁶ Aanvullende acta 2011-2012, art. 26a, besluit 1.3. Ook in de verwoording van artikelen zoeken deputaten (soms) aansluiting bij de gereformeerde wortels van Dordt en Emden.

³²⁷ Memorie van toelichting, werkorde 1, C3.

³²⁸ Memorie van toelichting, werkorde 1, D (en in mindere mate E, omdat dit onderzoek zich niet zozeer bezighoudt met de externe kant van het kerkrecht en de kerkorde). Cf. memorie van toelichting, werkorde 1, I. Cf. besluit I van de GS Harderwijk.

³²⁹ Memorie van toelichting, werkorde 1, F.

³³⁰ Memorie van toelichting, werkorde 1, G. Cf. art. B14. Cf. Memorie van toelichting, werkorde 3, D14-15.

³³¹ Memorie van toelichting, werkorde 3, E17. De ambten en diensten gaan voorop, maar de gemeente krijgt wel een duidelijker positie. Cf. art. B3 en toelichting B3.4. Deputaten zoeken op zelfstandige wijze om te gaan met de gereformeerde erfenis.

³³² Memorie van toelichting, A1. Cf. art. E9 (en de toelichting).

manier kan ook de taak van de kerk in de wereld beter tot zijn recht komen.³³³ Hieronder valt de missionaire roeping van de kerk, die expliciet aandacht krijgt.³³⁴ De anti-hiërarchische 'gouden regel', het grondbeginsel van gereformeerd kerkrecht, is verbreed naar alle relaties in de kerk, niet alleen de ambtelijke.³³⁵ Hier is dus sprake van een veranderend ecclesiologisch perspectief, dat tot uiting komt in de kerkorde.

Het kerkrecht is verder nadrukkelijker extern geregeld en gepreciseerd.³³⁶ Hoewel het ongeschreven gewoonterecht, als vanouds, een belangrijke rol heeft ingenomen in het gereformeerd kerkrecht, dwingt de nood der tijden tot verdere codificatie – soberheid moet niet ten koste gaan van vindbaarheid.³³⁷ Voorts besluiten deputaten het accent te liggen op de gave van ambten aan de gemeente door Christus, en op de inhoud daarvan, en niet op de weg daarnaartoe.³³⁸ Inhoudelijk worden de ambten duidelijker en consequenter onderscheiden dan voorheen het geval was.³³⁹ Ook zoeken deputaten in de verwoording van artikelen aansluiting bij de kerkelijke praxis,³⁴⁰ bijvoorbeeld door kerkelijk werkers een kerkordelijke plek te geven.³⁴¹ Deputaten zijn van oordeel dat de gemeente, haar leven, en haar functioneren beter in beeld gebracht moeten worden.³⁴² Soms is de kerkorde opener geworden, bijvoorbeeld over de diensten op de christelijke feestdagen.³⁴³ Deputaten zoeken aansluiting bij kerkordelijke jurisprudentie, de oude kerk, en het gewoonterecht.³⁴⁴

³³³ Cf. art. B3 en toelichting.

³³⁴ Art. C15.

³³⁵ Werkorde 3, toelichting A2.3, A2.4. De gouden regel geldt ook voor deputaatschappen en leden onderling. Deze regel wordt zó sterk benadrukt, dat het de enige plek is in de werkorde waar een normatieve dictie de voorkeur krijgt.

³³⁶ Bijvoorbeeld in artt. A4 en B4. Een toename van gevallen vereist en verhelderde kerkordelijke structuur. Cf. art. B20 t/m B23, toelichting E8.3, G3, G4, e.a.

³³⁷ Toelichting A4, cf. art. B18, C8, D1, e.a.

³³⁸ Toelichting B3.

³³⁹ Cf. art. B5, B6, B9, B28, B29, B32 (en hun respectievelijke toelichting).

³⁴⁰ Cf. art. B24, B25, toelichting WO3 B13.8a. Voorts in hoofdstuk C, over het leven van de gemeente, wanneer het gaat om bijvoorbeeld de liturgische praktijk (cf. inleiding hoofdstuk C in de memorie van toelichting).

³⁴¹ Art. B30.

³⁴² Art. C1, toelichting. Cf. de rest van de artikelen in C. Hier sluiten deputaten aan bij de differentiatie binnen de kerken. In art. E8 zoeken deputaten een kerkrechtelijke en juridische grondslag te geven aan activiteiten die kerken gezamenlijk en voor langere tijd uitvoeren. De uitvoerders van activiteiten en de rechtsregels die daarop van toepassing zijn vormden een lacune in eerdere kerkorden, terwijl activiteiten van deze orde steeds meer voorkomen en buiten de grenzen van classis of Particuliere Synode vallen (denk aan het Steunpunt Kerk en Werk, en natuurlijk al langer de TUK). Art. E8 past ook binnen het doel van deputaten om de externe rechtspositie van de kerken beter te regelen.

³⁴³ Art. C4, cf. toelichting (C4.8, C4.9).

³⁴⁴ Cf. Art. D11, toelichting C5.6, C10.2, C10.3.

Deputaten willen zich, wanneer de kerkorde handelt over de vergaderingen, meer naar buiten richten.³⁴⁵ Hierin weerspiegelt zich het toegenomen oecumenisch bewustzijn. Het eigen kerkverband is wel primair, maar de kerkorde weet zich bepaald richting het universele. Deputaten bezinnen zich op de rol van de Particuliere Synode. Hoewel deze in de eerste werkorde niet terugkeerde (overwegingen zijn de toegenomen marginalisering van de PS, beperking van afstand van de generale synode tot de plaatselijke kerken, het slecht functioneren van de PS, de mogelijkheid om de taken van de PS aan deputaatschappen toe te wijzen),³⁴⁶ blijkt de instelling van de PS toch wenselijk.³⁴⁷ Het is de vraag wat dit betekent voor de classis: krijgt die een upgrade, of gaat die meer leunen op het werk van deputaatschappen? Deputaten herkennen dat dit een extra nadruk legt op het classiswerk en benoemen dat ook.³⁴⁸ Het voorzitterschap wordt niet meer in de kerkorde geregeld, maar wordt overgelaten aan plaatselijke regeling – zonder daarbij te vermelden dat zulks geschiedt met inachtneming van de gereformeerde beginselen zoals die in vroegere kerkorden naar voren kwamen.³⁴⁹ De geloofsbriefen³⁵⁰ van de afgevaardigden verdwijnen.³⁵¹ Deputaten zijn van oordeel dat de afgevaardigden krachtens hun afgevaardigd-zijn hun bevoegdheid aan de kerkorde kunnen ontnemen. Ter vergadering dienen zij zich wel te presenteren. In hoofdstuk F van de werkorde, aangaande de kerkelijke besluitvorming en rechtsmiddelen, zoeken deputaten aansluiting bij het gereformeerde kerkrecht vanuit Emden en Dordt. Het financieel beleid is strakker geregeld en wederkeriger gemaakt.³⁵² Deputaten bezinnen zich op generale regelingen

³⁴⁵ Cf. Toelichting E1.

³⁴⁶ Cf. Toelichting E2, E4.3.

³⁴⁷ Bijvoorbeeld (toch nog) als appelinstantie (toelichting D8.6). De PS zal samenkomen in 'nieuwe stijl' (toelichting E3.2). Artikel E11 is toegevoegd om de PS te reguleren. De 'nieuwe stijl' houdt in dat de PS slechts twee taken heeft: 1) het aanwijzen van afgevaardigden naar de generale synode; 2) het fungeren als beroepsinstantie bij zaken waarover de classis zich nog niet in beroep heeft uitgesproken (cf. art. F7, F8).

³⁴⁸ Cf. Toelichting E4.5. Predikanten zijn voorts aanwezig met adviserend stem, niet, zoals in het verleden zoveel stof deed opwaaien, met keurstem (cf. toelichting E4.4).

³⁴⁹ Cf. Toelichting E2.4. Cf. DKO, artt. 35, 41.

³⁵⁰ Een geloofsbrief of credentiebrief is een brief die een afgevaardigde meekrijgt naar een meerdere vergadering. Daarin staat dat deze gemachtigd zijn de kerkelijke vergadering te vertegenwoordigen die hen heeft gezonden. De zendende kerkelijke vergadering zendt ook vaak instructies mee.

³⁵¹ Cf. Toelichting E3.

³⁵² Cf. art. hoofdstuk G.

(bijvoorbeeld bij arbeidsongeschiktheid).³⁵³ De beroepsmogelijkheid zijn geëxpliciteerd,³⁵⁴ ook wanneer het gaat om seksueel misbruik.³⁵⁵

De lijn die deputaten hebben willen bewandelen in revisie van de kerkorde, is door de generale synode van Ede voortgezet in de redactie ten aanzien van de kerkorde in eerste lezing.³⁵⁶ Daarna stelt de generale synode de definitieve tekst vast.³⁵⁷

De kerkordelijke ontwikkelingen van 2017

Op de Generale Synode van 2017 stellen de afgevaardigden enkele op grond van de kerkorde 2014 vereiste en daarop gegronde generale regelingen vast.³⁵⁸ Art. F72, over de uitvoering van besluiten van een kerkelijke vergadering, is gewijzigd: zowel individuen als kerkelijke lichamen hebben nu een kerkordelijke plek.³⁵⁹ Verder zijn alle ambten opgesteld voor vrouwen.³⁶⁰

Conclusie

De aard van de wijzigingen is zodanig, dat deputaten de soms fundamentele herziening misschien niet op eigen houtje aan de GS en daarin aan de kerken hadden mogen voorleggen.³⁶¹ Deze wijzigingen hadden misschien uit de kerken op moeten komen. Tegelijkertijd gaat Wilschut wel wat kort door de bocht waar het de interpretatie van de dan vigerende kerkorde 1978 betreft. De artikelen 30 en 33 melden wel, in lijn van Emden en Dordt, dat een meerdere vergadering slechts kerkelijke aangelegenheden mag behandelen en dat via de kerkelijke weg, maar art. 86 van de DKO laat speelruimte voor een daartoe bevoegd lichaam.

³⁵³ Memorie van toelichting, werkorde 3, inleiding, G. Cf. art. B17 en 23 met toelichting. Ook in andere artikelen komen de generale regelingen voor de betreffende zaken aan de orde. De verhouding tussen kerkorde en generale regeling is dan zo, dat de kerkorde de kaders aangeeft waarbinnen de generale regeling ruimte kan scheppen voor differentiatie en casuïstiek. Cf. Acta van de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, Ede 2014-2015, art 13, besluit 3-7. Voor een overzicht van de aangenomen generale regelingen en aanverwante zaken zie bijlage 3.2-3.5 van de acta Ede 2014.

³⁵⁴ Art. F4.

³⁵⁵ Art. F11.

³⁵⁶ Cf., Acta Ede 2014, art. 12, besluit 1 en 2.

³⁵⁷ Acta Ede 2014, art. 13, besluit 2.

³⁵⁸ Acta van de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, Meppel 2017, art. 11, besluit 3. Het betreft de generale regelingen predikantszaken, kerkelijk werkers, preekbevoegdheid, kerkdiensten, kerklidmaatschap, en geheimhouding.

³⁵⁹ Acta Meppel 2017, art. 11, besluit 7.

³⁶⁰ Acta Meppel 2017, art. 18, besluiten 2-7

³⁶¹ Cf. Wilschut, H.J.C.C.J., *Kanttekeningen*, 22-23.

In de herziening die geleid heeft tot de kerkorde van 2014 speelde ook de vindbaarheid van het recht een rol. Omdat er strakker op predikanten en kerken wordt gelet dan voorheen, en BW2.2 meer dan vroeger onder druk staat, is het zaak ook het kerkelijk recht vindbaar en precies te maken. Dit is niet hetzelfde als een nieuwe Roomse *canon* ontwerpen, die alle *minutiae* van het kerkelijk leven probeert in te kaderen. Het gaat om geestelijke gehoorzaamheid aan de heerschappij van Jezus Christus. Het is ook geen doen om de eigenlijke kerkorde feitelijk te verplaatsen naar generale regelingen, waardoor de last naar elke plaatselijke gemeente gelegd wordt. Dit heeft er wel voor gezorgd dat de kerkorde op hoofdzaken van 1978 uitgebreider is geworden (bijvoorbeeld hoofdstuk F).

Dit onderzoek signaleerde al dat er met de kerkorde 2014 een ecclesiologische wissel om ging.³⁶² Met die wissel moest de kerkorde volgen. Omdat er veel belijdende artikelen toegevoegd zijn, moest ook het aantal hoofdstukken toenemen. Om deze nieuwe artikelen te faciliteren, moest ook de indeling gewijzigd worden.³⁶³ Ten opzichte van 1978 lijkt 2014 ook vrijblijvender te zijn. Dat is niet gek, omdat de GKv in deze jaren in meerdere opzichten verschoven richting de NGK.³⁶⁴

De visie op de ambten verschuift. Dat blijkt uit de openstelling daarvan voor vrouwen, maar ook uit de verbreding van de gouden regel van Emden. Daarmee gaat de kerkorde niet alleen meer om ambtelijke-, maar ook om persoonlijke verhoudingen. Voorts is het de vraag of deze uitbreiding recht doet aan de historische strekking van dit artikel: een ambtsdrager mag zijn zeggingskracht niet gebruiken om te heersen, zoals een bisschop dat deed.³⁶⁵

Het verdwijnen van de geloofsbrieven geschiedt vooral op basis van praktische motieven. Bovendien verschuiven ook hier de perspectieven: de afgevaardigden naar een meerdere

³⁶² De taak van een predikant is met een element uitgebreid: de verkondiging van het evangelie in kerk en wereld. Waar de kerkdienst eerder gericht was op de ontmoeting van de HEERE met Zijn volk, wordt deze nu meer georiënteerd op buitenstaanders. Dezelfde ontwikkeling is waar te nemen bij de omschrijving van de taak van diakenen. Tegelijkertijd is het diaconaal huisbezoek verdwenen.

³⁶³ Cf. Wilschut, H.J.C.C.J., *Kanttekeningen*, 30, 48, 71, 86, 87, 96 (cf. artt. B13.1, C1, C13, C14, C15, D4).

³⁶⁴ Cf. Regterschot, A.J., "Synodevoorzitters: GKv en NGK zijn naar elkaar toegegroeid", *Reformatisch Dagblad*, 9 november 2017, <https://www.rd.nl/artikel/732550-synodevoorzitters-gkv-en-ngk-zijn-naar-elkaar-toegegroeid>; LV/GS 2020, "Emotioneel afscheid van een aantal kerken", 10 januari 2020, <https://lv-gs2020.nl/emotioneel-afschied-van-een-aantal-kerken/>. Er is ook een aantal boeken over dit onderwerp geschreven, bijvoorbeeld Douma, J., *Afscheid van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt)* (Hardenberg: Heijink, 2014).

³⁶⁵ Cf. Jansen, J., *Korte verklaring*, 351. Jansen stelt een tweeledige grond aan dit besluit voor: de roomse hiërarchie én de vrijheid van de plaatselijke gemeente. Hij expliciteert dat deze bepaling geen betrekking heeft op de zeggingskracht van een wettige meerdere vergadering.

vergadering zouden hun opdracht en bevoegdheid ontleen aan de kerkorde, niet aan de zendende gemeente en hun ambt. De kerken zelf zijn bijeen, en dat op een vergadering die geen permanent karakter heeft.

De conceptkerkorde 2023

Deze laatste deelvraag betreft de conceptkerkorde 2023 zoals die door de LVGS 2020 op 13 november 2021 in eerste lezing is vastgesteld. Wat is het proces, wat valt op aan de inhoud van de conceptkerkorde zoals die is voorgesteld en na beraad in eerste lezing is vastgesteld, en welke motieven liggen achter de herziene artikelen? Welke stem heeft het verleden in het geheel? Dit vormt de opstap naar de algehele conclusie.

Het proces

Op 11 november 2017 spraken de Generale Synode van de GKv en de Landelijke Vergadering van de NGK gezamenlijk uit dat zij wilden komen tot een hereniging. Daarbij ontstond ook het verlangen om tot een gezamenlijk ontwerp voor de kerkorde te komen. Hoewel beide groepen zeggen te staan in de traditie van Dordt, zijn er grote kerkordelijke verschillen tussen beiden waar te nemen. Na de breuk van 1967 vermeden de NGK zelfs de naam 'kerkorde', maar gaf de Landelijke Vergadering de voorkeur aan 'AKS': een Akkoord voor Kerkelijk Samenleven. Ook de binding aan dit akkoord is veel losser dan de binding binnen de GKv aan de kerkorde. In de NGK heerst de idee dat de vrijgemaakten rond '67 meer leefden uit kerkorde en kerkverband dan uit de Schrift, en deze huiver heeft zorggedragen voor een groter accent op plaatselijke vrijheid. Toch is de aversie tegen de betiteling 'kerkorde' in de NGK gaandeweg minder geworden.³⁶⁶ Hoewel, nog steeds kennen de NGK een preambule vóór het AKS, waarin te lezen is dat ongehoorzaamheid aan het AKS geen oorzaak van breuk of verwijdering mag zijn. In de GKv klinkt ook steeds meer de roep om vrijheid en om een soberdere kerkorde.³⁶⁷

Omdat de KO2014 van de GKv de meest actuele is die de Werkgroep Toekomstige Kerkorde (WTK) tot zijn beschikking had, is deze gekozen als startpunt voor de nieuwe kerkorde.³⁶⁸ Omdat de WTK het kerkrecht typeren als 'volgend recht',³⁶⁹ is het aan de kerken om verdere discussies en gesprekken te voeren, die dan vervolgens in de kerkorde terecht zouden kunnen komen. Zo hoeft de kerkorde ook geen belemmering te vormen in de stap naar eenwording, maar wordt het tijdelijke en het relatieve daarvan benadrukt. De WTK hoeft dan ook niet aan

³⁶⁶ Het AKS staat zelfs op de site van de NGK met de toevoeging '(kerkorde)'.

³⁶⁷ Cf. "Toelichting bij de Kerkorde ten dienste van het samengaan van GKv en NGK, eerste publiek concept, juni 2019", 1. [download van <https://onderwegnaar1kerk.nl/kerkorde/>, laatst geraadpleegd op 10-02-2022].

³⁶⁸ Cf. "juni 2019", 2.

³⁶⁹ "Juni 2019", 3.

te haken bij actuele discussies, maar kan die discussies afwachten totdat zij een wijziging van de kerkorde vereisen.³⁷⁰ Enkele taalkundige moderniseringën nemen zij over van het AKS.³⁷¹

De inhoud

De kerkorde geeft vorm aan kerkelijke eenheid die er al is, op basis van geloof en belijden. Het hart van het kerkverband ligt in de plaatselijke gemeente.³⁷² De kerkorde regelt soms wat in principe vrijblijvend is, maar werkt daar ordenend en helpt de kerken zo om samen op te trekken. Aan de andere kant gaat de kerkorde ook terug op Bijbelse principes, die niet vrijblijvend zijn.³⁷³ Hierbij sluit de WTK zich aan in zijn uiteindelijke rapport aan de synode: eenheid moet niet gezocht worden in uniformiteit en procedures (zoals in het verleden volgens de WTK het geval was), maar in de ene Heere Jezus Christus.³⁷⁴ Dat betekent niet dat er sprake is van grenzeloze vrijblijvendheid, maar ook niet van afgedwongen gehoorzaamheid.

In de conceptkerkorde 2023 heeft de WTK aansluiting gezocht bij de praxis,³⁷⁵ maar zoekt zij daar ook op een zelfstandige manier mee om te gaan.³⁷⁶ Rond de sacramenten lijkt deze balans wel wat zoek te zijn.³⁷⁷ De functie van de kerkorde naar buiten is in het achterhoofd gehouden bij het opstellen van deze conceptkerkorde, en hoofdstuk F is herzien. Een nieuw element is dat de WTK de hoofdstukken voorziet van 'uitnodigende intro's'.³⁷⁸ De samengestelde vergadering van Gkv en NGK (GSLV) was hier echter niet onverdeeld enthousiast over.³⁷⁹

³⁷⁰ Zij noemen hierbij zelf de binding aan de belijdenis en de rechtspositie van de predikant, "juni 2019", 3-4.

³⁷¹ "Juni 2019", 4. Denk hierbij aan 'regio' voor classis, en 'commissie' voor 'deputaatschap'.

³⁷² Cf. "Juni 2019", toelichting A1.1, A1.2.

³⁷³ Cf. "Juni 2019", toelichting A3.1. Cf. toelichting A3.2. De conceptKO is vrijblijvender dan de KO1978. Zo ook bijvoorbeeld in de keuze om diakenen al dan niet bij de kerkenraad te rekenen (toelichting B2.3).

³⁷⁴ Cf. "Toelichting 2 op de Kerkorde ten dienste van het samengaan van Gkv en NGK, voorstel voor de generale synode Gkv en de Landelijke Vergadering NGK, augustus 2020", 5-7.

³⁷⁵ Cf. art. C5.3.

³⁷⁶ Cf. art. B7.3 en toelichting.

³⁷⁷ Cf. "augustus 2020", C6.3. De WTK wil voorkomen dat de kerkorde te ver uit de pas loopt, maar wil de kerkorde ook niet blindelings aanpassen. Uiteindelijk sluit de WTK zich aan bij de praktijk. Tijdens de vaststelling in eerste lezing van de conceptkerkorde 2023 heeft de gezamenlijke vergadering LV/GS 2020 over de toelating van kinderen aan het avondmaal gesproken. De WTK nemen uiteindelijk een amendement dat ruimte geeft aan een plaatselijke regeling (conceptkerkorde 2023 in eerste lezing art. C6). Cf. Acta Generale Synode Goes 2020 art. 153). Het gaat de WTK er ook om dat de kerken elkaar vertrouwen durven te geven: ook bij een ander toelatingsbeleid gaat de plaatselijke gemeente in het spoor van Christus.

³⁷⁸ "Augustus 2020", A.

³⁷⁹ "Toelichting op de Kerkorde ten dienste van de toekomstige Nederlandse Gereformeerde Kerken, in eerste lezing vastgesteld, door de generale synode Gkv en de Landelijke Vergadering NGK, op 13 november 2021", 3.

De ambten en de meerdere vergaderingen

In het uiteindelijke concept dat door de generale synode in eerste lezing moet worden vastgesteld, stelt de WTK de ambten voorop.³⁸⁰ Bij het lezen van de artikelen, komt de vraag naar de betekenis daarvan op: de ambten komen voorop, maar is dat ook inhoudelijk zo, en niet alleen zakelijk? Zo kunnen ook niet-ambtsdragers lid zijn van de kerkenraad,³⁸¹ mogen niet-predikanten het Woord van God verkondigen,³⁸² mogen ouderlingen het sacrament van het heilig avondmaal bedienen,³⁸³ en hoeven afgevaardigden naar een meerdere vergadering niet langer (oud)ambtsdrager te zijn.³⁸⁴

De provinciale synode, waarvan de rol al in 2014 geminimaliseerd was, verdwijnt.³⁸⁵ Daardoor krijgt de classis een *upgrade*: de enige schakel tussen de plaatselijke kerk en het kerkverband wordt nu gevormd door de regionale vergadering, de classis. Niet-afgevaardigde predikanten hebben daar niet langer adviserende stem. Wie naar een meerdere vergadering wordt afgevaardigd, of het nu een ambtsdrager is of niet, handelt namens de kerken.³⁸⁶ Hoewel de rol van de provinciale synode al geminimaliseerd was, functioneerde deze voornamelijk nog als instantie van hoger beroep. Dat is niet langer het geval: een beroep kan ingesteld worden bij de daartoe bevoegde landelijke commissie; een hoger beroep is mogelijk bij de synode.³⁸⁷ Dit heeft consequenties voor zowel de beroepsgang als de ambtsdragers en vooral de verhouding tussen die beiden: de kerkelijke rechtsgang berust niet langer uitsluitend bij ambtsdragers, maar bij een daartoe bevoegde (en opgeleid?) lichaam van ambtsdragers en professionals.

Door alle ontwikkelingen dient zich de vraag aan wat het verschil tussen een kerkelijk werker en een predikant nog is.³⁸⁸ In lijn met het hierboven beschrevene, spreekt de LV/GS uit dat een verdere bezinning op de ambtsvisie noodzakelijk is.³⁸⁹

³⁸⁰ Cf. "augustus 2020", 7-8. Hoewel, de WTK en de LV/GS 2020 kiezen uiteindelijk voor een 'belijdend begin': hoofdstuk A gaat over de kerken.

³⁸¹ Conceptkerkorde 2023 in eerste lezing, art. B2.3, Acta Goes 2020, art. 131.

³⁸² Conceptkerkorde 2023 in eerste lezing, art. B8. Cf. Acta Goes 2020, art. 11, besluit 3.

³⁸³ Conceptkerkorde 2023 in eerste lezing, art. B19. In de bespreking van B19 (Acta Goes 2020, art. 145) loopt de ambtsstructuur door elkaar.

³⁸⁴ Conceptkerkorde 2023 in eerste lezing, art. E2.2, E5.2. Cf. Acta Goes 2020, art. 170, art. 173.

³⁸⁵ "Augustus 2020", E1 en toelichting.

³⁸⁶ Conceptkerkorde 2023 in eerste lezing, E1.3.

³⁸⁷ Conceptkerkorde 2023 in eerste lezing, F5.1, F6.1. Cf. B11, Acta Goes 2020, art. 137.

³⁸⁸ "Augustus 2020", toelichting B20.

³⁸⁹ Acta Goes 2020, art. 38, besluit 2.

De leer en de plaatselijke vrijheid

De conceptkerkorde 2023 is ondertussen in eerste lezing vastgesteld. Tijdens de bespreking daarvan is met gekomen tot een commissie 'belijdende kerk', die de bezinning op de plek van de belijdenis en het belijden van deze tijd moet stimuleren.³⁹⁰

De WTK en de regiegroep willen het eenwordingsproces niet belasten met grote veranderingen.³⁹¹ Veel kwesties kunnen later nog wel besproken worden, als de kerken eenmaal één geworden zijn. Het proces van eenwording moet niet belast worden met inhoudelijke zaken die bovendien aan de plaatselijke kerken overgelaten kunnen worden. De plaatselijke vrijheid van gemeenten is veel groter geworden dan in voorgaande kerkorden het geval was, de conceptkerkorde 2023 is 'opener'. Dat is niet langer slechts in praktische zaken het geval, maar treft nu ook fundamentele stukken van de leer en de orde in de gemeente: onder anderen het toelatingsbeleid, de plek van het huwelijk, en de ambten. Dat is opmerkelijk, omdat juist nog in 2014, toen het proces van eenwording met de NGK al gaande was, deputaten kerkorde nog uitspraken dat tolerantie haar grenzen had:

"Tot slot lezen we her en der opnieuw de wens om de tolerantie expliciet te beperken tot de 'niet-fundamentele stukken van de leer'. We gaan daar niet in mee. Het zou de kerken namelijk verleiden om van bepaalde zaken uit te spreken dat ze "niet-fundamenteel" zijn; een riskante operatie, die een aanslag kan betekenen op de klaarblijkelijkheid van de Schrift. Laten we dan liever aan de slag gaan met 2 Korintiërs 10: 4-6, door "iedere gedachte krijgsgevangene te maken om haar aan Christus te onderwerpen"."³⁹²

De inhoudelijke en praktische verschillen die er tussen de kerken onderling steeds meer bestaan, worden in de conceptkerkorde 2023 getolereerd en kerkordelijk verankerd.

Conclusie

De plek van de plaatselijke gemeente is al geruime tijd een heikel punt in het gereformeerde kerkrecht.³⁹³ Met de totstandkoming van de NGK kreeg de zelfstandigheid van de plaatselijke

³⁹⁰ "November 2021", toelichting A2.3. Cf. art. 123-124 Acta Goes 2020.

³⁹¹ "Augustus 2020", toelichting B4.4. Overigens klinkt deze kreet in de toelichting van meer artikelen.

³⁹² Toelichting art. D11.6, Werkorde 3, GKv 2014.

³⁹³ Ook andere spanningsvelden blijven, zoals de plek van diakenen (Acta Goes 2020, art. 170).

gemeente ten opzichte van de meerdere vergadering echter een nadruk die ook in de conceptkerkorde 2023 – en in de bespreking daarvan – zichtbaar is. Dat zorgt ervoor dat het eerste achterliggende motief tot herziening van de kerkorde, dat twee kerkverbanden aangeven voortaan kerkelijk samen te willen leven, een extra component krijgt. Het pragmatische motief van twee kerkverbanden die nu eenmaal een verschillende kerkorde hanteren wordt belast met een verschillende nadruk op de verhouding van de plaatselijke gemeente tot de meerdere vergadering en daarmee met een stevige kerkrechtelijke vraag. Die vraag lijkt echter op papier zwaarder dan deze daadwerkelijk is: ook in de GKv is meer nadruk komen te liggen op de plek van de plaatselijke gemeente in plaats van op het kerkverband; de 'tegemoetkoming' die de conceptkerkorde 2023 lijkt te doen aan de huidige NGK lijkt groter dan deze daadwerkelijk is. Desondanks is er nog steeds sprake van een praktisch motief, dat van de kerkelijke eenwording, en een kerkrechtelijk motief: de plek van de plaatselijke, zelfstandige gemeente ten opzichte van de meerdere vergadering.

Dat heeft ook te maken met herhaaldelijke uitspraak van de WTK de eenwording van de twee kerkverbanden niet te willen belasten met al te grote thema's. Vandaar dat sommige dingen uit de conceptkerkorde gelaten zijn, en andere bij de plaatselijke gemeente worden gelegd. Het recht volgt nu eenmaal het leven, en niet anders om.

Een ander kerkrechtelijk motief is te vinden in een veranderd inzicht in wat er in een kerkorde thuishoort. Zo zijn er meer artikelen van belijdende aard dan in de toch vrij zakelijke kerkorde 1978. Ook in eerdere kerkorden ontbreekt deze belijdende laag. Of liever: deze laag ontbreekt niet, maar ligt onder de als kerkorde vigerende tekst. Een kerkorde komt niet meer alleen voort uit kerkrechtelijke en ecclesiologische bezinning, maar deze vormen daar nu bijna een onderdeel van.

Daarnaast zijn er motieven van inhoudelijke aard. Deze staan niet los van de invloed van de veranderende context waarin de kerken zich geplaatst zien. De gelijkheid van geslachten, de vrijheid van het individu, evangelische invloeden in de kerken en een individualisme dat doorklinkt in (de keus voor) de plaatselijke gemeente. Vandaar ook dat de gouden regel verruimd wordt: niet alleen ambtsdragers, niemand mag over een ander heersen. Het lijkt gek dat alleen op de ambtsdragers te betrekken, in een kerkelijke cultuur waarin het ambt tot op zekere mate uitgehold wordt en er anders dan voorheen gedacht wordt over de ambten en wat die betekenen. Bovendien is er een verruiming zichtbaar in wat kerkordelijk aan de

plaatselijke gemeente gelaten wordt. Daarover is al het één en ander gezegd. Maar naast een kerkrechtelijke aard, heeft dit motief ook een inhoudelijke aard: kennelijk is er niet langer overeenstemming over wat de Bijbel over bepaalde onderwerpen zegt. Op basis van de hermeneutische interpretatie dat de Schrift met twee woorden spreekt, kunnen Bijbelse gegevens niet zonder meer als bindend worden verklaard. Vandaar dat zaken naar de plaatselijke gemeente doorgeschoven kunnen worden. Op die manier lijkt er toch scheiding gemaakt te worden in leerstellige kwesties.

De conceptkerkorde 2023 is 'opener' geworden, maar een betere term is misschien 'vrijblijvender'. De negatieve dictie zou zijn dat het de kerken vrijstaat om te doen wat goed is in eigen ogen, maar dat doet aan de geest van de conceptkerkorde tekort. Beter is het om te zeggen dat de conceptkerkorde zo veel mogelijk aan de vrije zelfstandigheid van de plaatselijke kerken overlaat hoe zij gehoor willen geven aan de roepstem van Christus om Hem te volgen.

Conclusie

In dit hoofdstuk zal deze scriptie komen tot een beantwoording van de hoofdvraag: "Hoe is de aard van de motieven om tot kerkordelijke herziening te komen in de geschiedenis van de GKv en de NGK in de globale 20^e eeuw te duiden?"

Welke motieven zijn er en wat is hun aard?

De in dit onderzoek besproken motieven zijn verschillend van aard, zoals ook in de verschillende samenvattende paragrafen naar voren is gebracht.

Al vanaf het begin is het gereformeerde kerkrecht, hoezeer ook principieel, ook pragmatisch van aard geweest. Zo de nood der kerken zulks vereiste, mocht én moest de kerkorde gewijzigd worden. De veranderende omstandigheden waarin de kerken zich geplaatst zien, of dat nu tijden zijn van vervolging, fusie, oorlog, of individualisme, vormen vaak de rationale achter kerkordelijke wijziging. Kerken hebben de vrijheid zich aan te sluiten bij in de kerk gangbare praktijken, zo lang deze niet strijdig zijn met het Woord van God. Ook misverstane bepalingen ondergaan wijziging.

Tegelijkertijd is er sprake van motieven van inhoudelijke aard. Deze betreffen aanvankelijk vooral discussies omtrent het anti-hiërarchische karakter van de kerkenordering, de keurstem van predikanten, de plek van diakenen, en de rol van de plaatselijke gemeente ten opzichte van de meerdere vergadering. Toen de kerk later kwam tot hernieuwde ecclesiologische en theologische inzichten, kregen ook deze een kerkordelijke plek toegewezen. Kerkordelijke wijzigingen weerspiegelden zo het theologisch zelfverstaan en de visie van de kerken.

Hoewel motieven tot veranderingen dus veelal praktisch en zakelijk van aard waren, schrokken de kerken niet terug voor inhoudelijke beoordeling van- en bezinning op de vigerende kerkorde. Daarbij schaaft dit onderzoek motieven van kerkrechtelijke aard ook onder de noemer 'inhoud'.

Hoe zijn die te duiden?

De verschillende motieven om te komen tot kerkordelijke wijziging zijn verschillend van aard. Die verschillende aard zijn naar vorm en inhoud niet aan elkaar gelijk: er is verschil in gradatie. Naar de aard van het gereformeerde kerkrecht is kerkordelijke wijziging mogelijk, maar de aard van de motieven om tot wijziging te komen doet ertoe. Wijzigingen van

praktische aard wegen wat dat betreft minder zwaar dan wijzigingen van principiële of zakelijk-inhoudelijke aard. Verandering van een zaak waarin de gewetens nooit kerkordelijk gebonden zijn geweest, is iets anders dan een veranderde interpretatie van de Heilige Schrift verwerken. Naar zijn aard rekt het gereformeerde kerkrecht met de feilbaarheid van mensen en kerkelijke vergaderingen, maar dat wil niet zeggen dat het inhoudelijke subjectief geworden is: het is immers gebaseerd op het eeuwige Woord van God. Het staat de kerken niet vrij dat zomaar aan te passen, tenzij als bewezen wordt dat kerkordelijke artikelen daarmee strijdig zijn.

De duiding van de aard van kerkordelijke wijzigingen hangt mede af van de Schrift- en ambtsvisie van wie duidt. Dat heeft er mee te maken dat kerkordelijke artikelen opgesteld moeten worden in gehoorzaamheid aan het Woord van God – voor zover dat kan. Kerkordelijke artikelen spiegelen aan de aard van het gereformeerde kerkrecht, of de aard van kerkordelijke wijzigingen daaraan spiegelen, is niet altijd haalbaar en is onderhevig aan een zekere mate van subjectiviteit. Interpretationele verschillen vinden hun weerklank in een kerkorde die volgend van aard is.

Dat wil echter niet zeggen dat kerkordelijke wijzigingen op geen enkele manier te duiden zijn. Het gereformeerde kerkrecht is, naast praktisch van aard, ook naar zijn aard gebonden aan de Schrift. Bovendien wordt uit de historische schets van dit onderzoek duidelijk dat het gereformeerde kerkrecht uitgaat van een eenheid in belijden en een stevig verankerde ambtsstructuur. Daarin is in de GKV tot de conceptkerkorde 2023 formeel geen enkel onderscheid gemaakt tussen fundamentele en niet-fundamentele stukken van de leer. Het terugverwijzen naar de plaatselijke gemeente van inhoudelijke kwesties is hiervan een teken. Een veranderend ecclesiologisch zelfverstaan van de gereformeerde kerken is zichtbaar in de aard van de motieven om tot kerkordelijke herziening te komen.

De zelfstandigheid van de plaatselijke kerk ten opzichte van de meerdere vergadering is een blijvend punt van discussie en bezinning, maar heeft zich tot de conceptkerkorde 2023 in de GKV nooit geuit in een volstrekt independentisme. De binding van de kerken aan elkaar dreigt hierdoor te verzwakken.

Hoe is nu de aard van de motieven om tot kerkordelijke herziening te komen in de geschiedenis van de GKV en de NGK in de globale 20^e eeuw te duiden? Het antwoord daarop

is niet eenduidig: het gereformeerde kerkrecht is naar haar aard praktisch, maar weet zich principieel ook gebonden aan de hogere norm van Schrift en belijdenis. Veranderende visies op ambt, kerk, Schrift, en wereld zorgen ervoor dat de kennelijke klaarlijkheid³⁹⁴ van Gods spreken daaromtrent ambigu wordt gemaakt.³⁹⁵ Daarom laten de inhoudelijke motieven, zich niet eensluidend duiden: de manier waarop inhoudelijke motieven geduid worden, laat iets zien van de visie rondom deze themata. Gebrek aan een contextueel-historisch verstaan van bepaalde artikelen speelt hierbij mee, zoals bij de verbreding van de gouden regel naar álle leden van de gemeente.

Is de conceptkerkorde 2023 dan een kerkorde 'op oude principes'? De naam van de fusiekerk is in ieder geval gelijk aan de naam van de oude gereformeerde kerken van Nederland zoals die in Wezel ter sprake kwamen. De overvloedige vrucht van Gods genade waar Wezel op anticipeerde is inderdaad gekomen. Of de HEERE de kandelaar weer weg kan nemen of neemt, is weer een andere vraag. De 'oude principes' blijken, naast principieel, ook erg pragmatisch te zijn. Toch heeft er ten opzichte van de oude principes een wissel plaatsgevonden, die, afhankelijk van wie het antwoord geeft, wel of niet in lijn is met Gods Woord. Deze wissel is in deze scriptie beschreven. Een verdere doordenking vanuit de DKO had wat dat betreft misschien verhelderend kunnen werken, zoals ook met betrekking tot de gulden regel al aangegeven is.³⁹⁶

De aard van de motieven laat, zo blijkt uit dit onderzoek, zien dat de gereformeerde kerken aan het veranderen zijn. De duiding van de aard van de motieven om tot kerkordelijke herziening te komen en dus deels van deze verandering verraadt hoe iemand in deze themata staat en zich daartoe verhoudt. Wat de praktische zaken echter betreft, is de conclusie van dit onderzoek nuchter: "Soo de nutticheydt der Kercken vereyschet" mag het niet alleen, maar moet het zelfs. Zo wordt de vrede in de gemeente gediend, bijgedragen aan de opbouw van het Koninkrijk van God op aarde, en is de kerkorde dienstbaar aan de verkondiging van het Evangelie van Jezus Christus – tot behoud van zondaren en tot eeuwige eer van Zijn Naam.

S.D.G.

³⁹⁴ Uitdrukking ontleend aan de synode van Assen in 1926.

³⁹⁵ Cf. Douma, J., *Afscheid*.

³⁹⁶ Harten-Tip, A. van, *De Dordtse Kerkorde*, 215-234. De spanningsvelden van Dordt zijn ten dele actueel, en de inhouden van Dordt hadden de kerken voor een zekere ogenschijnlijke ondoordachtheid kunnen bewaren.

Verder onderzoek en aanbevelingen

Op verschillende deelgebieden van de theologie is verder onderzoek mogelijk en misschien zelfs wenselijk. Eén van de kerkhistorische vragen die zich aandringt is de parallel van het huidige fusieproces tussen de GKv en de NGK en het fusieproces van de Afscheidenen en Dolerenden in 1892. Het huidige fusieproces mag niet belast worden met grote verschillen die de eenwording in de weg zouden kunnen staan. Is het mogelijk dat thema's die nu met de mantel van de oecumene bedekt worden de kerken later inhalen en verontrusten? Hoe hebben de verschillende spanningsvelden in 1905 zo'n kookpunt kunnen bereiken, en hoe kan de fusiekerk GKv/NGK kerkelijke onrust vanaf 2023 vermijden? Deze vraag heeft ook een systematisch-theologische, praktisch-theologische, en kerkrechtelijke component: welke diversiteit in leerstellige kwesties is er in de fusiekerk en hoeveel bereidheid is er om naar elkaar te luisteren? De praktisch-theologische component van het omgaan met kerkelijke diversiteit en verschillen zit niet in het DNA van de GKv.

Een kerkrechtelijke vraag is hoe de kerkorde zich zou moeten verhouden tot de huidige samenleving. Moeten kerkjuristen zich bezig houden met een tijd waarin BW art. 2.2 niet meer functioneert zoals die in het verleden deed, of waarin Gods Woord en de verkondiging daarvan onder druk komen te staan (denk aan de zaak tegen ds. Kort)³⁹⁷? Wanneer er toenemende afstand is tussen de plaatselijke kerk en de meerdere vergadering, ook de generale synode, en weinig besef meer van het kerkverband, wat zegt dat dan over de kerkorde, het kerkrecht, en hun rol?

De fusiekerk GKv/NGK zal zich moeten verdiepen in haar visie op de ambten, de Schrift, en de sacramenten. Ook daarover is geen overeenstemming, al is het de vraag of die van node is. De ecclesiologische en theologische kerkordelijke verschuiving in beide kerkverbanden is nog niet voorbij, maar zonder bezinning weten beiden niet waar deze gaat eindigen.

³⁹⁷ Hulsman, W., "Uitleg: Hoorzitting in zaak tegen ds. Kort gaat over wel of niet vervolgen" in: *Reformatisch Dagblad*, 12-02-2022. <https://www.rd.nl/artikel/962636-uitleg-hoorzitting-in-zaak-tegen-ds-kort-gaat-over-wel-of-niet-vervolgen>. Verder: "Ds. Kort dankbaar en opgelucht na uitspraak", in: *Reformatisch Dagblad*, 30-03-2022. <https://www.rd.nl/artikel/969696-ds-kort-dankbaar-en-opgelucht-na-uitspraak>.

Literatuur

Primaire bronnen

Acta van het Convent van Wezel 1568 (<http://kerkrecht.nl/node/3236>).

Acta van de Synode van Emden 1571 (<http://kerkrecht.nl/node/5942>).

(Post) acta van de Synode van Dordt 1618-1619 (Leiden: Donner, z.j.).

Rutgers, F.L., *Acta van de Nederlansche synoden der zestiende eeuw* (Dordrecht: Van den Tol: 1980 onv. herdr. Van 's-Gravenhage: Nijhoff, 1899).

Handelingen van de Synoden der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland 1872-1892 dl. I & II (Kampen: Kok, 1988).

Acta van het Synodaal Convent (1887) en van de voorlopige synoden van de Nederduitsche Gereformeerde Kerken (1888-1892) (Kampen: Kok, 1985).

Handelingen van de vergaderingen van de generale synode der Nederlandsche Hervormde Kerk ten jare 1947 ('s-Gravenhage: Ned. Drukkerij, 1948).

(Aanvullende) acta van de generale synoden van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) 1945, 1946, 1965, 1967, 1972, 1975, 1978, 2002, 2005, 2008, 2011, 2014, 2017.

Acta van de Generale Synode en de Landelijke Vergadering van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) en de Nederlands Gereformeerde Kerken 2020.

Akte van afscheiding of wederkering.

Akte van vrijmaking of wederkeer.

Open brief aan de 'Tehuis-Gemeente' in Groningen.

"Rapport van de deputaten der Generale Synode van 1902 tot revisie van eenige artikelen der Kerkenorde" (Zalsman: Kampen, 1905).

"Rapport inzake de herziening van de Kerkorde aan de generale synode van de Gereformeerde Kerken Kampen 1975" (Boersma, Enschede).

"Rapport inzake de herziening van enige artikelen van de Kerkorde in opdracht van de generale synode van Kampen 1975".

Rapport van deputaten voor herziening van de Kerkorde aan de generale synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, samengeroepen te Groningen-Zuid 1978".

"Rapport deputaten kerkrecht en kerkorde" 2005.

Werkorden 1, 2, en 3, met memorie van toelichting en leeswijzer ten behoeve van de herziening van 2014.

"Toelichting 2 op de Kerkorde ten dienste van het samengaan van GKv en NGK, voorstel voor de generale synode GKv en de Landelijke Vergadering NGK, augustus 2020".

Toelichting op de Kerkorde ten dienste van de toekomstige Nederlandse Gereformeerde Kerken, in eerste lezing vastgesteld, door de generale synode GKv en de Landelijke Vergadering NGK, op 13 november 2021".

De betreffende kerkorden.

Websites

<https://lv-gs2020.nl/emotioneel-afscheid-van-een-aantal-kerken/> [laatst geraadpleegd op 14-04-2022].

<https://onderwegnaar1kerk.nl/brief-vervolgtraject-concept-kerkorde/> [laatst geraadpleegd op 12-01-2022].

<https://onderwegnaar1kerk.nl/kerkorde/> [laatst geraadpleegd op 10-02-2022]

"Toelichting bij de Kerkorde ten dienste van het samengaan van GKv en NGK, eerste publiek concept, juni 2019", [download van <https://onderwegnaar1kerk.nl/kerkorde/>, laatst geraadpleegd op 10-02-2022]

www.kerkrecht.nl

Regterschot, A.J., "Synodevoorzitters: GKv en NGK zijn naar elkaar toegegroeid", *Reformatorisch Dagblad*, 9 november 2017, <https://www.rd.nl/artikel/732550-synodevoorzitters-gkv-en-ngk-zijn-naarelkaar-toegegroeid>.

Hulsman, W., ., "Uitleg: Hoorzitting in zaak tegen ds. Kort gaat over wel of niet vervolgen" in: *Reformatorisch Dagblad*, 12-02-2022. <https://www.rd.nl/artikel/962636-uitleghoorzitting-in-zaak-tegen-ds-kort-gaat-over-wel-of-niet-vervolgen>.

Redactie kerk, "Ds. Kort dankbaar en opgelucht na uitspraak" in: *Reformatorsch Dagblad*, 30-03-2022, <https://www.rd.nl/artikel/969696-ds-kort-dankbaar-en-opgelucht-na-uitspraak>.

Artikelen

Broeke, C. van den, "The composition of reformed church orders: A theological, reformed and juridical perspective", in: *In die Skriflig* 2018 52(2), a2351.

Broeke, C. van den, "Het recht volgt het leven? Van wetboek en kerkorde naar kunstwerk en liedboek," in: Broeke, C. van der & Schaeffer, J.H.F. (red.), *Geest of Recht? Kerkrecht tussen ideaal en werkelijkheid* (Kampen: Summum Academic Publications, 2019, 95-112).

Haitjema, Th. L., "Calvijn en de oorsprong van het Nederlandsche Gereformeerde Kerkrecht", in: Goslinga, A., Sizoo, A., Smit, H.J. (red.), *Christendom en Historie. Lustrumbundel uitgegeven vanwege Het Gezelschap van Christelijke Historici in Nederland* (Amsterdam: Holland, 1925, 183-212).

Huffel, M.A.P. van, "The Relevance of Reformed Church Polity Principles: Revisiting the Concept", in: Janssen, A.J. & Koffeman, L.J. (Red.), *Protestant Church Polity in Changing Contexts I. Ecclesiological and Historical Contributions. Proceedings of the International Conference, Utrecht, The Netherlands, 7-10 November 2011* (Zürich: Lit, 2014, 29-48).

Lieburg, F. van, "Re-understanding the Dordt Church Order in its Dutch Political, Ecclesiastical, and Cultural Context", in: Janssen, A.J. & Koffeman, L.J. (Red.), *Protestant Church Polity in Changing Contexts I. Ecclesiological and Historical Contributions. Proceedings of the International Conference, Utrecht, The Netherlands, 7-10 November 2011* (Zürich: Lit, 2014, 117-136).

Pel, P., "Kerk en recht: Contradictie of synthese?" in: Broeke, C. van der & Schaeffer, J.H.F. (red.), *Geest of Recht? Kerkrecht tussen ideaal en werkelijkheid* (Kampen: Summum Academic Publications, 2019, 35-54).

Roy du Plooy, D., le, "The Foudation and Relevance of Reformed Church Polity as a Theological Science" in: Koffeman, L.J. & Smit, J. (Eds.), *Protestant Church Polity in Changing Contexts II. Case Studies. Proceedings of the International Conference, Utrecht, The Netherlands, 7-10 November, 2011* (Zürich: LIT, 2014), 1-20.

Selderhuis, H.J., "'Scheppen Christy' in fremdem Hafen. Die Bedeutung Emdens für den Niederländischen Calvinismus" in: Pol, F. van der (red.), *The doctrine of Election in*

Reformed Perspective: Historical and Theological Investigations of the Synod of Dordt 1618-1619 (Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen: 2019).

Velde, M. te, "De Vrijmaking gepeild", in: Harinck, G. & Velde, M. te (red.), *1944 en vervolgens. Tien maal over vijftig jaar Vrijmaking* (Barneveld: De Vuurbaak, 1994).

Boeken

Asselt, W. van, e.a., *Vijf stellingen betreffende leeringen, waarover in de Gereformeerde Kerken van Nederland in de laatste jaren verschil gevallen is. Aan de Kerkeraden en voorts aan alle Leden der Gemeente, ter overweging aangeboden door voorgangers en leden van genoemde kerken* (Kampen: Kok, 1905).

Balke, W. & Oostenbrink-Evers, H., *De Commissie voor de Kerkorde (1945-1950)* (Zoetermeer: Boekencentrum, 1993).

Bavinck, H., *Gereformeerde Dogmatiek IV⁴* (Kampen: Bos, 1901).

Boer, E.A. de, *De schele dominee. De Open Brief van 1966 en kerkelijke tucht in de Vrijgemaakte kerken*, ADChartasreeks 30 (Barneveld: de Vuurbaak, 2016).

Broeke, C. van den & Schaeffer, J.H.F. (Red.), *Geest of Recht? Kerkrecht tussen ideaal en werkelijkheid* (Kampen: Summum, 2019).

Bouwman, H., *Gereformeerd Kerkrecht I* (Kampen: Kok, 1928).

Bouwman, M., *Tweeërlei kerkrecht. Het zogenaamde oude kerkrecht noch oud, noch gereformeerd* (Amsterdam: Bakker, 1944).

Bouwman, M., *Voetius over het gezag der synoden* (Amsterdam: Bakker, 1937).

Broeke, C. van den, *Een geschiedenis van de classis. Classicale typen tussen idee en werkelijkheid (1571-2004)* (diss. Kampen: Kok, 2005).

Brink, G. van den & Kwast, H.J. van der, *Een kerk ging stuk. Relas van de breuk die optrad binnen de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) in de jaren 1967-1974* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 1992).

Dam, R.J., Holwerda, B., Veenhof, C., *Rondom "1905". Historische schets* (Terneuzen: Littooij, 1944).

Douma, J., *Afscheid van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt)* (Hardenberg: Heijink, 2014).

Harten-Tip, A. van, *De Dordtse Kerkorde 1619. Ontwikkeling, context en theologie* (diss. 2018).

Jansen, J., *Korte verklaring van de Kerkenordening* (Kampen: Kok, 1937).

- Kamphuis, J., *Zo vonden wij elkaar: het begin van het Nederlandse gereformeerde kerkverband, de Synode van Emden, 1571* (De Vuurbaak, Groningen: 1971).
- Koffeman, L.J., *In Order to Serve: An Ecumenical Introduction to Church Polity* (Zürich: LIT, 2014).
- Langevelde, A. van, *In het klimaat van het absolute. C. Veenhof (1902-1983). Leven en werk* (diss. TU Kampen, 2015).
- Meer, B. van, *De Synode te Emden* (diss. 1892, 's-Gravenhage: Nijhoff, 1892).
- Nauta, D. e.a., *De Synode van Emden, oktober 1571: een bundel opstellen ter gelegenheid van de vierhonderdjarige herdenking* (Kok: Kampen, 1971).
- Nauta, D., *Verklaring van de Kerkorde van de Gereformeerde Kerken in Nederland* (Kampen: Kok, 1971).
- Rutgers, F.L., *De geldigheid van de oude kerkenordening der Nederlandsche Gereformeerde Kerken. Rede, gehouden bij de overdracht van het Rectoraat der Vrije Universiteit, den 21 October 1889* (Amsterdam: Wormser, 1890).
- Rutgers, F.L. (ed.), *Gisberti Voetii. Tractatus Selecti de Politica Ecclesiastica I* (Amsterdam: Kruyt, 1885).
- Selderhuis, H.J. (red.), *Handboek Gereformeerd Kerkrecht* (Heerenveen: Groen, 2019).
- Selderhuis, H.J. (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Kok, Kampen: 2006).
- Spijker, W. van 't, *De Synode van Dordrecht in 1618 en 1619* (Houten: Den Hertog, 1987).
- Staalduine, Th. J. S., *Om de lijn der Afscheiding. Prof. Dr. G.M. den Hartogh en de Vrijmaking van 1944* (diss. Kampen: 2004. Heerenveen: Groen, 2004).
- Sunshine, G.S., *Reforming French Protestantism: the development of Huguenot ecclesiastical institutions, 1557-1572* (Kirkville, TSUP: 2003)
- Velde, M. te, *Confessies: gereformeerde geloofsverantwoording in zestiende-eeuws Europa* (Heerenveen: Groen, 2009).
- Vos, D. de, *Hervormd en gereformeerd kerkrecht. Een vergelijking* (Kampen, Brevier: 2017).
- Vries, W.G. de, *K. Schilder. Verzamelde werken 1942-1944* (Barneveld: de Vuurbaak, 1998).
- Westerhuis, J., *Korte Verklaring van de Synode der Gereformeerde Kerken gehouden te Utrecht, Augustus 1905, aangaande eenige punten der leer waarover geschil was gerezen* (Reits: Groningen, 1906).
- Wilschut, H.J.C.C.J., *De werkorde nagerekend. Kanttekeningen bij de conceptkerkorde voor de GKv* (z.p.: van Berkum, 2010).